

Version 6. 1a november 2010

BEFOLKNING OCH BEBYGGELSE I SVERIGE OCH NORDEN 1000-1500

En litteraturoversikt och ett försök till jämförande sammanfattning

Preliminär version – synpunkter mottas gärna /Janken Myrdal

Denna rapport är en sammanställning av forskningsläget rörande befolkningsuppgången under högmedeltid och befolkningsnedgången under senmedeltid i Norden. Den finska forskningen har jag lämnat åt sidan denna gång.

För expansionsfasen har jag koncentrerat mig på Sverige. Danmark och Norge redovisas här enbart så som de redovisas i översiktsverk, jag har inte gått ned till primärforskningen.

För nedgången har jag i annat sammanhang sammanfattat den svenska forskningen. Här samlar jag ett underlag för en jämförelse mellan de nordiska länderna i en beräkning där siffrorna är länkade till varandra. Detta jämförs med en genomgång av forskningsläget för varje land. Avsikten är att ersätta den karta – och den uppfattning om skillnaderna mellan länderna – som Det nordiska Ödegårdsprojektet presenterade år 1981. Denna karta är som jag i annat sammanhang påpekat en vetenskaplig katastrof, eftersom den i första hand redovisar olika metoders utbredning.

En fråga som jag inte alls kommer att ta upp är godssystemets omstrukturering, trots att detta hade en avgörande betydelse för bebyggelsens utveckling. Orsaken är att en sådan genomgång skulle kräva en särskild och ganska omfattande forskningsredovisning. En annan fråga jag av samma skäl inte skall ta upp är familjestrukturens och äktenskapsålderns eventuella förändring.

EXPANSIONEN

Expansionen pågick från yngre järnålder till 1300-talet. Den föregående nedgången är nu väl säkerställd av forskningen, men den skall jag vidare inte alls beröra. Det är inte möjligt att skilja mellan befolkningens och bebyggelsens omfattning under medeltiden, eftersom det inte finns några personlängder bevarade. De mest utförliga registren redovisar gårdar eller hushåll, och därmed

endast dem som har egendom. En rad olika källmaterial kombineras: arkeologiska, språkliga och skriftliga. Jag börjar med de discipliner som ger möjlighet att bestämma nyodlingens expansion från förhistorisk tid in i medeltid: arkeologi och paleoekologi. Därefter övergår jag till ortnamnsforskning som kan ge viss kunskap om rytmen i nyodlingen. Kulturgeografin och historieforskning kan ge detaljerade kunskaper om slutfasen. Alla dessa discipliner ger kompletteringar till varandra.

Arkeologi – gravar

Inom arkeologi var gravfält länge de viktigaste beläggen på bebyggelse och befolkning. Sverige har ett av de bästa källägena i Europa eftersom årtionden av fornminnesinventering och en skyddande lagstiftning har gett en god bild av förhistoriska lämningar. Det bästa materialet finns i Mälardalen eftersom att gravarna ligger på impediment i närheten av byarna och därigenom i hög grad undgått att förstöras eller odlas bort. Det finns betydande felkällor, exempelvis rörande varierande gravskick som kan ha medverkat till att gravfält bevarats bättre i de sent kristnade områdena.

En skattning av antalet bebyggda enheter med förhistoriska gravar kan dock göras. En tidig skattning landade vid ungefär 4000 i Mälardalens län, inklusive Närke, i slutet av järnåldern. Den ursprungliga sammanställningen gjordes av Björn Ambrosiani 1964, och denna har inte rubbats nämnvärt av senare forskning. Åke Hyenstrand antog att dessa fyratusen enheter var bebodda av omkring tio personer per plats, och därifrån beräknades en befolkning. Han menade dock att antalet boende per plats kunde vara högre. (Ambrosiani 1964, Hyenstrand 1974 s 88-87, Hyenstrand 1982 s 168.)

Anders Broberg gjorde en motsvarande skattning för några socknar i norra Uppland, där det också finns längder över gårdar från början av 1300-talet. Han menade sig kunna belägga en ökning från en fördubbling till en mångdubbling av bebyggelsen mellan vikingatid och 1300-talets början för dessa socknar. (Broberg 1990 s 96, ökningarna anges i ett diagram och är cirka: 2 st 1:2, 1:3; 2 st 1:7-1:9.)

Hans Göthberg återvände några år senare till denna fråga och menade att antalet gravfält, tolkat som boplatser, kan vara något underskattat eftersom bortodlingen i vissa regioner har varit omfattande. Men i stort sett stämmer de tidigare beräkningarna rörande antalet enhet, istället

har man kraftigt underskattat den genomsnittliga befolkningmängden per gravfält. Endast ett fåtal har fått högbegravningar. (Göthberg 2000 s 214-218.) Även om han inte ger exakta siffror verkar han luta åt siffror som ligger nära 100 000 invånare i Mälardalen under vikingatid, vilket skulle betyda cirka 20-25 personer i genomsnitt per bebyggelse (vilket stämmer väl med den nya forskningen tidiga godssystem). Detta skall jämföras med att Mälardalen har haft en tredjedel av befolkningen i Sverige på 1500-talet. Om Mälardalen haft ungefär samma andel av befolkningen i det medeltida Sverige vid höjdpunkten år 1350 innebär detta att även med en befolkning på omkring eller strax över 100 000 omkring år 1000 har det skett en fördubbling eller mer fram till 1300-talet då befolkningen kan ha varit 200 000 till 250 000.

I några detaljanalyser, där han också utnyttjar boplatsundersökningar, visar Göthberg också att antalet gårdar på Upplands slättbygd inte har ökat nämnvärt från yngre järnålder till medeltid. (Göthberg 2000, 209-213). Ökningen har således skett främst i mera perifera bygder, vilket också överensstämmer med vad vi vet om kyrkbyggandet spridning (se nedan). Däremot talar pollenanalytiska undersökningar för ökning av fast odling i Upplands slättbygd omkring 1000-1300 (se nedan).

Fornminnesinventeringen användes också för att beskriva bosättningens utbredning. På 1970-talet när var Sverige inventerat nästan i sin helhet (utom delar av Norrland) skapade Åke Hyenstrand en bild över bevarade gravar från järnåldern. Vissa områden saknade helt gravar, och han tolkade detta som att de var utan fast bebyggelse före medeltiden (med hänsyn taget till att vissa områden saknade gravar på grund av att dessa blivit bortodlade). Mellan Mälardalen och Östergötland respektive Västergötland fanns stora obebyggda områden, vilket är de skogsområden som kallas Tiveden och Kolmården. Dessutom var de gamla gränstrakterna mellan Danmark och Sverige inte bebyggda. I Småland fanns stora skogar mellan de olika ”små landen”. På ett i ögon fallande sätt bekräftades att viktiga gränser mellan landskapen dragits i obebyggda ”marker”. (Hyenstrand 1979 s 50-51, 121.)

Förvisso pågick en omfattande aktivitet även i de områden som saknade gravar. En hel genre inom arkeologin har ägnat sig åt att klarlägga dessa utmarksaktiviteter. I norra Sverige finner man exempelvis stora områden med fångstgropar, samt även pollenanalys som visar på betesmarker. I de södra delarna finner man belägg på en extensiv boskapsskötsel, framför allt i härdar utan några fynd. Dessa har tolkats som herdevisten och eldplatser som gjorts upp för att skydda boskapen mot insekter. Det finns dock inga indikationer på fast bebyggelse. (För södra Nordsverige Svensson

1998, Settlement and Shielings 2003; för södra Sverige Skoglund 2007 som bekräftar utmarksbruk men inte fast bebyggelse. Betesmarker med härdar: Lagerås 2007 s 21-23 norra Skåne samt även Petersson 2006 som behandlar en extensiv boskapsskötsel med denna indikator men för äldre perioder) I södra Nordsverige, t.ex. i Värmlands finns belägg på platser som växlat mellan bebyggelse och ödeläggelse i gränsen mellan skog och odlad bygd (se nedan).

Under senare år har en vidareutveckling av pollenanalytiska metoder bekräftat Hyenstrands resultat för nordvästra Skåne och sydvästra Småland (se nedan). Det är sannolikt att också hans övriga resultat är korrekta. Under slutet av järnåldern har det funnits milsvida skogsmarker, där det gick vandrare, jägare och i vissa områden också herdar men det fanns ingen fast bebyggelse.

I det följande skalla jag redovisa arkeologiska och pollenanalytiska undersökningar för några huvudregioner. Detta innebär att jag för varje huvudregion redovisar de olika typerna av indicier: boplatser, pollendiagram, C14-dateringar. Västsverige har här blivit föga redovisat, men det beror på att jag inte känner till att det gjorts stora översikter rörande den medeltida bebyggelsen i Västergötland.

Södra Sverige, arkeologi och pollenanalys

Att sammanställa arkeologiskt daterade boplatser ger en viss uppfattning om när expansionen skedde. Eftersom dessa grävningar ofta varit för exploatering, som vägbyggen eller husbyggen, kan de ha skett i de nuvarande orternas utkanter eller i deras centrum. Utgrävningarna kan oftast inte datera när den enskilda byn etablerades, men sammantaget ger de en uppfattning om någon slags aktivitet i byarna. För att kunna bearbeta materialet måste antalet belägg vara stort, och byarna ligga tätt – annars finns inte ett tillräckligt kvantitativt underlag för att undanröja tillfälligheternas spel. I Sverige kan dessa villkor bara uppfyllas på Skånes slättbygd, men metoden har också använts på Fyn i Danmark. Keramik är den viktigaste föremålskategorin och den kan inte dateras med stor exakthet. Ett annat problem för slättområdena före medeltiden är att byns placering kunde flyttas några hundra meter per århundrade. Med hänsyn taget till dessa källkritiska problem visar det sig att antalet bylägen per århundrade ungefär fördubblades från vikingatid till perioden 1000- till 1200-tal både i södra Skåne och på Fyn. (Fyn: Grøngaard Jeppesen 181 s 128-135, och rörande

dateringsmetoder Carelli 2001 33-37; Skåne: Ersgård & Hållans 1996 ger data, en diskussion av metoden se Myrdal 2003 s 209-210.)

Pollenanalysen är en av de viktigaste källorna till odlingens utveckling. Denna gav länge spridda och svårtolkade belägg. Idag finns en samlad analys från södra Skåne upp till mellersta Småland. En stor undersökning gjordes på slättområdet runt Ystad i södra Skåne. Man kunde visa att landskapet där öppnades från 700-talet fram till omkring 1000, men förändringarna var inte dramatiska. (Berglund et al 1988 s 82, 112, 172, 216-217, 224, 411.) Dessa pollendiagram visar i första hand landskapets öppenhet, och det är svårt att med denna metod visa en intensifiering inom byarna eller en effektivare odling.

En annan serie undersökningar sträckte sig från Jönköpingstrakten ned till sydvästra hörnet av Småland. Den visade att detta småländska högland öppnades först från omkring år 1000 varefter nyodlingen fortsatte fram till 1300-talet. Ofta började expansionen som ett öppnande av skogen genom eld till gräsmarker för bete varefter fast odling etablerades. (Lagerås 1996 s 15, 26-27, Lagerås 2000 s 52.)

I gränsområdet mellan Småland och Skåne i sydväst har nyare undersökningar kunnat ge en mer detaljerad bild, i stort sett gård för gård. Här har pollenanalys kombinerats med arkeologiska belägg och C14-dateringar visat att man först öppnades de stora skogsvidderna för bete och säsongsbetonad verksamhet. Från 800- och 900-tal förekom också tillfälliga svedjor allt längre in i skogarna. Från 1000-talet följde så de första gårdarna i skogområdena nära slätten, på 1100-talet längre in i det stora skogsbältet och på 1200-talet hade nybildade gårdar etablerats nära den gamla gränsen. Därmed hade nybyggarna täckt hela de tidigare obebyggda skogsmarkerna med ett nät av gårdar. (Lagerås 2007 s 53 för sammanfattande karta).

För den nordöstra delen av Skåne har Ann Carlie, med hjälp av arkeologiska belägg, påvisat en motsvarande expansion på 1100-talet in mot gränsen från bygderna. (Carlie 1994 s 180).

Lagerås har också sammanställt ett mycket stort antal pollendiagram av hög kvalitet i hela sydvästra skogsområdet från Halland, Jönköpings län, Kronobergs län och även från nordvästra Skåne. Han analyserade tydliga belägg på expansion och regression, och ett mönster framträdde. Efter en nedgång omkring 500-700 (som kan konstateras i många källmaterial), kom en begynnande expansion under 700-900, med visst avstannande under 900-talet, men därefter kom en mer än dubbelt så omfattande expansion cirka 1000-1300. (Lagerås 2007 s 90.)

Östergötland och Mälardalen, arkeologi och pollenanalys

Datering med C14 används för pollenanalys och boplatser, men det fanns också förhoppningar om att sammanställningar av dessa provresultat som sådana skulle kunna skapa en indikation på aktivitet i olika typer av miljöer. De källkritiska problemen har hittills visat sig vara för stora. Sannolikt måste man gå samma väg som den Lagerås visat för pollenanalysen. Endast goda prover, med en snäv datering, tas med och dessa skall redovisas på ett tydligt sätt i förhållande till kontext.

Hittills är resultaten från Mellansverige de bästa. En sammanställning från Närke visar en sannolik expansion på de egentliga odlingsytorna på 1000-1300-talet, och detsamma kan visas för odlingsytor i Småländsk skogsbygd samt i västra Östergötland. (Ericsson 1999, Skoglund 2007 s 30, Hansson 2007 s 108, Ericsson 2004). Dessutom pågick en expansion på tillfälliga utmarksåkrar som inleddes kanske redan under senmedeltid med åtminstone på 1500-talet i västra Östergötland. (Peterson 1999; Ericsson 2004).

Norra Uppland har länge tilldragit sig intresse från historiker, kulturgeografer och arkeologer. Anders Brobergs undersökning har redan nämnts. Pollenanalys i kombination med arkeologi visade att den första expansionen skett från 800- och 900-tal, när betesmarker och ängsmarker höjt sig ur havet. En ny expansion kom på 1100- och 1200-talen. Den tidigaste expansionen kan också understödjas av en jämförelse mellan gränser och de nya strandlinjer som bildades genom århundradena (Pollenanalys Broberg 1990 s 84-86, sammanfattning Windelhed 1995 s 306-308, strandlinjer Dahlbäck 1974 s 124)

En nyare undersökning av lokaler tvärs genom Uppland, från norr till söder visar en kraftig odlingsexpansion under 1000-1300-tal, då ungefär hälften av ett dussin platser som undersökts övergår till ”kontinuerliga och starka” odlingsspår. En andra odlingsfas inleds omkring år 1500. (Karlsson, Berntsson och Risberg 2008 s 164). Jag återkommer till dessa undersökningar nedan i diskussionen om nedgången.

Norra Sverige, Arkeologi och pollenanalys

I södra Nordsverige, från Värmland över Dalarna till Hälsingland, fanns en äldre bebyggelse utmed älvdalar men det skedde en ökning från vikingatid in i medeltid. Här finns ett antal spridda belägg i pollendiagram och i arkeologiska bebyggelseundersökningar som visar en nyetablering under 1000-tal, men med en koncentration av beläggen till 1200-tal och 1300-tal. Några exempel på medeltida dateringar: en gård västra Värmland 1200-t första hälft – 1300t första hälft, åter från 1400t senare del (Svensson 1998 s 142); en anläggning norra Värmland 900- till 1200-tal, sedan nedläggning (?) (Settlement, Shieling 2003, s 130); i Leksand agrar expansion från 1100-talet (Ersgård 1997 s 58); en gård vid Hälsinglands kust från 1000- till 1200-tal (Lagerstedt 2004 s 116); en gård i centrala Jämtland 1200- till 1400-tal (Olausson 1985 s 31), en gård i södra Jämtland 1300-tal (Welinder m.fl 2005 s 114, dateringarna för övrigt feltolkade i texten, se nedan under avsnittet om nedgång.)

Vad gäller pollenanalys har Marie Emanuelsson presenterat några studier, men dateringarna är osäkra. Den omtalade gården i norra Värmland har ett ökat bete från mellan 1300-1550 och för en gård i Dalarna etableras jordbruk etablera kring 1300-talet (Emanuelsson 2001 2:24, 4:10) OBS KOLLA Environment and History 2002:173-196.

En omfattande pollenanalytisk insats har gjorts för Norrland, särskilt för de nordligaste delarna. För de mellannorrländska delarna av landet kan man t.ex. för Ångermanland visa samma expansion som för övriga landet omkring 1000-1200 (Wallin 1990). Även längre norrut finns ett agrart inflytande från 1000-1200, medan fast odling i Luleå älvdal inleds på 1200-talet och i Piteå först omkring 1300. (Segeström 1995 s 5-6, 17-23). Detta bekräftas delvis av skriftligt material, som talar om en storskalig etablering av nybyggare i början av 1300-talet (se nedan). Denna har delvis skett i områden som åtminstone delvis öppnats, eller prövats för odling innan dess.

Dendrokronologiskt daterade byggnader

Kvarstående medeltida trähus är ett viktigt källmaterial för södra Nordsverige: Dalarna, Härjedalen, Jämtland, Hälsingland, Gästrikland och norra Uppland. De dateras med dendrokronologi vilket ger precisa dateringar. De flesta husen är från Dalarna. För perioden från 1200-talets slut till mitten av 1300-talet kan man registrera en stark byggnadsaktivitet, som tar abrupt slut på 1350-talet efter digerdöden. (Myrdal 1999 s 123). Detta stämmer väl in i vad arkeologin tyder på, början av 1300-talet har varit en dynamisk period i södra Nordsverige.

I Norge finns stora mängder medeltida trähus, men jag känner inte till några motsvarande sammanställningar av dendrodaterade hus. En sådan kurva skulle säga mycket både om den norska expansionen, och den följande nedgången.

Även kyrkor är viktiga som indikatorer, men eftersom de inte är direkta indikatorer på bebyggelse behandlar jag dem i ett särskilt avsnitt nedan. Borgar och städer har uteslutits ur denna sammanställning. Som jag visat i annat sammanhang är borgarna snarare en indikation på maktspelet i de tre rikena, och de ger ingen direkt reflex av den ekonomiska basen. Efter digerdöden är borgbyggnad till och med kontracykliskt och ökat när övrig ekonomisk aktivitet går ned. Städernas tillväxt redovisar handelsaktivitet och de är därför inte heller en direkt reflex av en demografisk utveckling i samhället som helhet. De är dock mera demografiskt känsliga än borgbyggnaden, och man har en tydlig nedgång direkt efter digerdöden.

Ortnamn

En viktig indikator på odlingsexpansionen är ortnamnen, som i sig bevarar minnet från den tid då de bildades. Emellertid råder osäkerhet kring hur och när ortnamn tillkommit. De kan därför inte ge dateringar (de dateringar som förekommer härrör sig från analogier med andra källor). Däremot kan man få ökad kunskap om expansionens förlopp i olika regioner. Jag går här inte djupare in i diskussionen om huruvida namnen primärt avsett bebyggelse eller en nyttjad mark och då närmast som ett ägonamn. Min sammanfattning rör bara den enklare nivån av indikerad användning och bebyggelse genom namngivning av det som senare framträtt som bebyggelse.

Under den stora nyodlingsexpansionen tillkom en rad bebyggelsenamn med efterled som -torp, -ryd, -måla, och -boda. Namnen med efterledet -torp är något äldre och ingår som en förtätning i den redan etablerade bygden, medan de andra namnen ingår i en utvidgning in mot de tidigare inte bebodda skogsområdena. (Fridell 246, Lindquist 2001 s 465-466). En analys av efterledet -ryd i Småland har visat att även om några tillhör vikingatid kan de flesta av dessa knytas till bebyggelse som tillkom under tidig medeltid. (Fridell 205-206)

Jag har sett få beräkningar av expansionens storlek med hjälp av ortnamnen, men en som vågat göra detta är kulturgeografen Sven-Olof Lindquist som menar att i Kalmar län motsvarar kolonisationen inom ursprungsområdena tillsammans med expansionen i skogsområdena en ökning

på 25-30% men han talar också om en fördubbling av antalet namngivna bosättningar. (Lindquist 2001 469, som använder ordet "landnamet", men detta leder tanken fel eftersom dessa skogsmarker tidigare varit nyttjade.). Hur dessa beräkningar gjorts framgår inte tydligt.

Ortnamnen säger också något om sociala samband. Stefan Brink visar att torp-namnen inte bara är vanligare i varje bygds centrum utan också att de i Sverige som helhet är vanligare i slättbygden än i skogsbygden. Han menar att efterledet -torp signalerar att enheten är underordnad en huvudgård. (Brink 1994 s 140). Bland det yngre skiktet av namn har det visats att efterleden -måla avser en nyodling som upprättats på grundval av ett kontrakt, där arrendatorn betalade – åtminstone den första delen av sin insats – med sitt arbete (Strid 2006). Övriga namntyper kan ha liknande innebörder, exempelvis talar Strid om att -bygging skulle kunna ha en betydelse motsvarande -måla. Men för analysen räcker det med dessa två vanliga efterleder, -torp respektive -måla, övriga namn kan ha haft betydelser som syftar på röjning och annat som inte ger oss ledtrådar om sociala samband.

Dessa två namntyper visar att både en första och en andra våg av nyodling var knuten till den äldre bebyggelsen och dess kontroll av kringliggande marker. Skillnaden ligger i att den äldre expansionen mera bestod av att underlydande enheter bröts ut, som avgärdaenheter, och att den andra vågen av expansion var mera kontraktsbunden och riktade sig mot utmarkerna. Detta ger också en logik åt den historiska förändringen, där införandet av regelrätta kontrakt gjorde det lättare att upprätthålla en hierarki även när bebyggelsen spred sig långt bort över utmarkerna. Det feudala systemet gjorde en erövring av skogsmarkerna möjlig (men denna komplicerade fråga skall jag här lämna som en antydning, för att i annat sammanhang ta upp den utförligare).

Ortnamnen visar också att de marker som togs upp till odling nästan alltid har varit utnyttjade tidigare. Ryd, som är vanligt i södra och mellersta Sverige, betyder röjning och -boda, som är vanligt längre norrut, avser bodar på ett nyttjat utmarksområde, t.ex. ängslador. (Strid 1993)

En diskussionsfråga rör om t.ex. efterleden -ryd, röjning, skapas före eller under nyodlingsprocessen, men enighet tycks finnas om att ryd-namnen hör till ett yngre och mera perifert skikt av nyodlingsförloppet. Det innebär att den fråga man är oenig om, och där det troligen inte finns något definitivt svar, visserligen är av betydelse men ändå inte är helt avgörande inte för den övergripande bilden.

Kulturgeografer och historiker, allmänt

De skriftliga beläggen på nyodling är alla sena. Vid lagarnas tillkomst på 1200-talet gynnades nyodling. Östgöotalagen stadgar att "den har alltid vitsord som vill odla". Ju längre norrut, desto friare var upptagandet av ny mark. Enligt Hälsinge lagen var nyodlingen nästan helt fri. Öst göotalagen och Skånela gen stadgar att allmän ningen måste skiftas i samband med att ny mark togs upp. (Myrdal 1985 s 52) Förklaringen är att när lagarna skrevs hade odlingsexpansionen pågått länge och det började bli fullbyggt på de bördiga slättområdena. I lagarna beskrivs också en typisk nyodling och dess förlopp. Den påbörjades som svedja – med odling i tre år – och därefter har man inom byn beslutat om markerna skulle tas in för mera permanent brukning. Även beteckningen yxa-måla, i breven, visar på yxans och skogsröjningens betydelse. (Myrdal 53, se även Strids tolkning av "måla" namnen).

Jag skall inleda med ett par mer utförliga och ofta anförda omnämmanden. Det ena är från 1336 i Småland, men där talas endast om svedjeodling i tre år som sedan skulle läggas ut till betesmark, helt enligt lagens bestämmelser. I detta brev nämns också att "målakarlar", dvs. nyodlare som kunde påverkas av denna svedja. (Myrdal 1985 s 55-56; Strid 32-34 antar att det är en röjning för nyodling). Det andra är en detaljerad beskrivning från 1347 om Ingemund Svartkullen som fick tillåtelse att under sju år bebygga Vårfruberga klostrets skog i Taxinge, i norra Södermanland. Han skulle efter anvisningar hugga och bränna, skörda och uppföra byggnader. Efter de sju åren skulle det odlade och byggda tillfalla klostret. Förmodligen var avsikten att Ingemund skulle bo kvar och betala ränta som landbo. Nyodlaren Ingemund fick således sju års frihet innan jordägaren fick hus och nyodlingar. (Myrdal 1985 s 56) Jan-Paul Strid menar att detta var hårda villkor, (Strid 2006 s 61), men de förefaller inte vara hårdare än för andra nyodlare som fick frihetsår. Vad man dock kan konstatera är att båda dessa nedskrivna villkor tyder på att kampen om marker blev allt hårdare i början av 1300-talet, annars hade dessa brev inte behövts.

Vad som skulle vara möjligt att genomföra är att sammanställa alla belägg på nyodling eller nyodlare som nämns i brevmaterial och jordeböcker. Genom att studera vart och ett i sin kontext och placera dessa nybyggen i geografin skulle man kunna klarlägga de stora jordägarnas betydelse för den sena nyodlingen. För vissa områden, som norra Uppland, centrala delar av Småland samt nordligaste Norrland har detta också delvis gjorts. Men en samlad genomgång skulle kunna föra forskningen på detta område framåt ytterligare.

Några exempel från söder till norr

Sigurd Rahmquist har gjort detaljstudier för Uppland, och gjort en ingående analys av de tidigaste längderna över bebyggelse, skattlängden från 1312. Denna visar att efterledet –boda nybildades, vilket indikerar nyodling. Exempelvis nämns att Tingvast odlade ett "-boda" som senare hade namnet Tingvast bo. Sigurd Rahmquist menar att en äldre expansion, under yngre järnålder och äldsta medeltid, bestått av förtätning av byarna, medan en kolonisation av skogsbygderna inletts först under 1200-talet. Ett ytterligare belägg är ett par nya häradar tillskapades i denna del av Uppland under 1200-talet. (Rahmquist s 84, 55, 92).

I en uppsats har Tollin och Holmström påvisat hur Alvastra kloster anlade storgårdar, s.k. grangier, på andra sidan Vättern, dvs. i Västergötland, på 1100-talet. (Holmström & Tollin 1990 s 313, 318-324). I en studie av gods i Östergötland har Johan Berg gjort troligt att en nyodling skedde på utmarken under 1200-talet i Kättilstad socken, styrd från centralt belägna storgårdar (Berg 2003 s 96-98)

Längst i norr talar bevarade brev om en planerad nyodling som påminner om de som genomfördes under den tyska medeltida expansionen mot öster. Före 1310-talet fanns ingen egentlig bosättning norr om Umeå-trakten, enligt tiondelängder. Från 1320-talet kommer de första breven om att en bosättning genomfördes på initiativ av kungamakten och i samarbete med ärkebiskopen och några ledande stormän. I breven delas de nordligaste floddalarna upp i intresseområden, älvdalarna vid Skellefteå, Luleå och Piteå. Det markeras att lappar ("nomader som kallas lappar") och birkarlar (handelsmän) inte skulle påverkas negativt, vilket visar att det var dessas tidigare marker man nu tog i anspråk. Från 1335 finns ett brev som visar att nyodlingen då pågått en tid. Stormannen Nils Abjörnsson fick ett stadfästelsebrev på sina nya egendomar, och där står att han med stora omkostnader byggt bostäder, flyttat dit familjer och låtit göra andra åtgärder. (Wallerström 1995 s 47-49). Detta storskaliga nyodlingsprojekt bekräftas delvis av pollenanalytiska studier (se ovan). Det är möjligt att en del av den svenska nyodlingen i Finland och Estland organiserades på samma sätt, men det ligger utanför denna genomgång.

En detaljstudier för Småland

Kulturgeografen Clas Tollin har genomfört en omfattande undersökningar av nyodlingsförloppet i ett stort område av mellersta Småland. Hans utgångspunkt är att gränser tenderar att vara konstanta. Med hjälp av olika arkeologiska belägg (gravar, skattfynd, runstenar) kan han rekonstruera ett femtiotal vikingatida enheter i varav några kan ha varit uppdelade på flera gårdar. Detta har varit storgårdar bestående av flera hushåll. Med gränsläggingsdokument från medeltid och fram till 1700-talets kartor, och med hjälp av längder från 1550-talet kan han sedan rekonstruera tre typer av bebyggelse. Den äldsta är de femtio enheterna i den förhistoriska bygden. De var omgivna av stora obebyggda skogsområden som de dock kontrollerade. Detta var nyttjade utmarker. Dessa femtio enheter hade på 1550-talet, då de fortfarande syntes i gränsläggningarna, cirka 250 hemman. Det andra skiktet av gårdar var avgärda enheter i odlingsbygden. Dessa hade avknoppats från de äldre enheterna i en medeltida expansion. De utgjorde på 1500-talets mitt cirka 110 hemman. Det tredje skiktet var skogsmarkens medeltida nyodlare. Dessa utgjorde cirka 220 hemman på 1550-talet. (Tollin 1999 s 189-191, tolkningar s 197, 202-203.)

Detta kan inte omedelbart översättas till ett mått på nyodlingen. De förhistoriska enheterna kan ha ökat sin produktivitet under expansionen och behöver inte direkt ha motsvarat 250 hemman (hushåll). Ödelagda hemman är inte registrerade, men i mitten av 1500-talet hade expansionen pågått en tid med återuppodling, dock sannolikt utan att ännu uppnå samma nivå som maximum omkring 1350. Sammanlagt mindre än 250 enheter i den gamla bygden skall därför jämföras med sammanlagt mer än 330 enheter som är nytillskapade – vilket innebär att expansionen i varit betydligt mer än en fördubbling.

Från en bebyggelseenhet, Fryele, kan Tollin med hjälp av en längd över jordägare i början av 1200-talet visa på just en så kraftig expansion, eller ännu kraftigare. En kvarnlängd från 1200-talet visar 17 delägare, men under förhistorisk tid fanns bara två enheter med 3-5 jordägare. (Tollin s 203). Detta skulle visa på en lokal ökningstakt som motsvarade den Broberg talar om för norra Uppland, med mångdubbling på några århundraden.

Tollin har också samlat belägg i sitt undersökningsområde som ger konkreta exempel på direkt omnämnda medeltida nyodlingar både i skogsområdet och som avgärda enheter i bygden från 1300-talet, 1200-talet och äldre (Tollin 1999 s 113 gamla nyodlingar år 1288, 139, 145, 181). Det är jordägare och kloster som stått bakom dessa nyodlare.

En faktor av betydelse: Järnet

Av särskild betydelse för utmarksodlingen i vissa delar av landet var järnhanteringen, och en del nybyggen har uppenbarligen haft upptagandet och förädlandet av myrmalm som en viktig inkomstkälla. Detta var självklart fallet i Bergslagen, i Dalarna med omnejd, och där var det en avgörande faktor redan före medeltiden.

Under perioden 1000-1300-tal, och i viss mån under senmedeltid, kom järnproduktion att spela en roll också i södra Sverige. Från 1500-talet slog den expanderande gruvindustrin i Bergslagen ut inte bara den sydsvenska järnhanteringen utan all småskalig järnproduktion för avslut i Norden och angränsande delar av norra Europa. (Småskalig järnproduktion levde kvar som en bisyssla i vissa av dessa områden länge därefter.)

De två viktigaste områdena i södra Sverige med järnhantering i stor omfattning var södra Kalmar län och sydvästra gränsområdet mellan Sverige och Danmark. (Karta och jämförelse med ortnamn Strid 2006 s 140-141) Gränsen mellan länderna skär rakt genom dessa områden för järnproduktion och de har uppenbarligen etablerats som en följd av att de tidigare skogsområdena odlats upp av ett nät av gårdar.

En omfattande undersökning i södra Kalmar län visade en expansion av denna på blästerugnar baserade järnmalmproduktion under 1200-talet. (Carlsson 2001 s 364; Lindquist 2001 s 473). För sydvästra gränsområdet ökar järnproduktionen från 1100-talet och finns belagd på ett stort antal av nybyggena. (Lagerås s 33-34, 43) Här har man i Markarydstrakten undersökt en gård med små odlingsytor men stora mängder slagg, och tecken på en ganska hög levnadsstandard i form av lyxvaror. Det förefaller som om järnet kan ha varit denna gårds huvudnäring (Åstrand 2007 s 59-70)

Ett svårbedömt indicium: kyrkor i Norden

Med detta indicium vidgar jag undersökningen från enbart Sverige till hela Norden. Antagandet är att det finns ett samband mellan antalet kyrkor och befolkningens storlek. Först tar jag upp

ökningen, därefter antalet vid den maximala befolkningsstorleken. Nedgången i antalet kyrkor tar jag däremot upp först i nästa avsnitt, som tar upp fler indicier på befolkningsnedgång. På grund av strukturernas tröghet kan man utgå från att det direkta sambandet mellan antalet sockenbor och antalet kyrkor försvagas under en nedgångsfas (många kyrkor står kvar, socknar behålls, torts minskande antal invånare i socknen). I samband med kyrkorna tar jag också upp Peterspenningen som mätare på befolkningen, eftersom dessa båda mått jämförs med varandra. Här kommer jag dock, för Norge och Sverige, in på nedgången och det är inte möjligt att separera ut nedgången från beskrivningen av denna skatt.

Ökningen av antalet kyrkor är en osäker indikator, eftersom denna ökning lika gärna kan avse att kristendomen spreds och att kyrkans organisation fick fastare former. Dessutom måste man sluta med att betrakta kyrkbyggandet som en enda insats. Istället måste man övergå till att se de små sockenkyrkorna på samma sätt som katedralbyggena, det var processer som pågick under långa tider, med faser av mer eller mindre aktivitet. De nya dendrodateringarna ger oss en bild av sådana långvariga byggnadshistoriker, vilket kompletterar de tidigare stilhistoriska dateringarna. Här skall jag endast ta upp expansionen, totalantalet kyrkor omkring 1350 diskuteras nedan i samband med att jag tar upp nedgången.

Ann-Cathrin Bonnier har gjort en genomgång för Uppland, där hon med hjälp av olika indicier, främst stilhistoriska dateringar, visat att under perioden från cirka 1150-1250 byggdes 62 stenkyrkor varav 3 med osäker datering. Dessa byggdes i de rikare åkerbruksbygderna i södra delen av landskapet. Under perioden cirka 1250-1350 byggdes 70 kyrkor, varav 27 med osäker datering, och dessa restes över hela landskapet. (Bonnier 1987 217, siffrorna baseras på kartor s 218, 221, en del kyrkor som byggdes före digerdöden har inte kunnat dateras till någon av dessa perioder.) I en motsvarande genomgång av hela det medeltida Sverige anger hon endast en mera ungefärlig skattning av vilka perioder som dominerat i kyrkobyggandet. I Västergötland är 1100-talet den stora byggnadstiden för stenkyrkor. Samma århundrade men något senare är byggnadstiden för stenkyrkorna i Östergötland och på Öland. På Gotland fortsätter nybyggnader in i 1300-talet, och även i Småland är det en livlig verksamhet med byggenskap på 1200- och 1300-talen. (Bonnier 1994).

Dendrodateringar av medeltida kyrkor samlas i en databas, och Kristina Linscott har nyligen presenterat en sammanställning. Hon jämför med de norska kyrkodateringar som

också nyligen är publicerade. De kan sammanställas i en tabell (Sverige avser landet inom nuvarande gränser):

	Norge	Sverige
1100-tal	32	42
1200-tal	18	36
1300-tal	3	18
1400-tal	0	8

Källa: Linscott 2007 s 24, 31; jämför Eriksson 2006 för Östergötland

Både i Sverige och i Norge upphör det kyrkobyggande som registreras på detta sätt nästan helt efter digerdöden 1349-50. Det börjar inte igen förrän under 1400-talet i Sverige. Denna kurva kan jämföras med den ovan nämnda över byggnader i södra Nordsverige, där kurvan över kyrkor startar tidigare, men har samma avbrott vid digerdöden över hela Norge och Sverige.

I Sverige kan man med historiska och stilhistoriska källor visa att kyrkbyggandet är expansivt under senmedeltid i nordligaste Sverige. Så är samtliga sju kyrkor i Västerbotten från 1400-talets slut eller 1500-talets början (Wallersten s 44). Även i Uppland, särskilt de nordliga delarna, byggdes nya kyrkor under senmedeltiden (Bonnier 1986 s 223). Vad som skulle behövas är en sammanställning av de olika skikten av kyrkor i hela Norden, så att man kunde se den våg av kyrkobyggande som går från väst till öst, som ett indicium på förskjutningen i ekonomisk dynamik (enligt muntligt samtal med Anders Andrén, som planerar en sådan karta.)

Medeltida uppgifter om antalet kyrkor skall endast med försiktighet användas för jämförelser. För Växjö stift finns en uppgift från mitten av 1100-talet i Knytlingasagan om att antalet kyrkor var 56. Senare på medeltiden var antalet 61 (Larsson 1964 s 90). För Västerås finns en någorlunda mer trovärdig siffra. Biskop Ödgisle uppgav 1330 att antalet kyrkor i stiftet var 60, men Styffe anger att antalet senare på medeltiden, var 80. Även med hänsyn till att 2-3 av dessa tillkommit under senmedeltiden så är detta en exceptionell tillväxt. (Styffe 1911 s 122, Palm 2001 s 3, 23 samt s 50 där Palm för Västerås och Kopparbergs län anger 97 kyrkor.) Den kan jämföras med att peterspenningen från stiftet omkring 1330 ökade från 9 mark till 17 mark per år i genomsnitt (se nedan). Detta kombinerat med flera arkeologiska bebyggelseämningar

från 1300-talet, se ovan, kan tyda på att det varit en mycket snabb tillväxt i området under 1300-talets första hälft.

Danmark och Skåne, kyrkor som indicier på expansion

I Danmark har kyrkorna av tradition spelat en stor roll för tolkningen av bebyggelseutvecklingen. Här måste jag påminna om det som jag redan påpekat, de stilhistoriska dateringarna som man tidigare använt visar en alltför statiskt bild. A E Christenson använde sig av kyrkohistorikern Mackeprangs beräkningar, och menade att endast 5-6% av alla Danmarks kyrkor kunde räknas som gotiska, dvs. byggda efter cirka 1250, resten hade rests som stenkyrkor dessförinnan. (Christensen 1938 s 37). Detta är en förvånande skillnad mot det som kan visas för Uppland, och dendrodateringarna börjar även i Danmark ge en annan bild med en mera utsträckt byggnadstid (muntlig upplysning av Bjørn Poulsen). Emellertid bekräftas delvis den tidigare bilden av en detaljerad undersökning Babro Sundnér gjort, med en genomgång av 16 kyrkor kring Ystad. Endast två av kyrkorna byggdes efter 1250, de övriga fördelade sig lika mellan 1050-1150 och 1150-1250. Fram till 1350 pågick också ombyggnader men dessa minskade under senare delen av 1300-talet. Hon visar också att dendrodateringarna har ett något annat mönster, med en tidig topp omkring 1100 och ett antal senmedeltida dateringar. (Sundnér 1989 s 202, jämför Bartholin 198 som ger samma mönster för andra landsbygdskyrkor i Skåne.)

För Danmark finns flera uppgifter i historiska källor. De äldsta uppgifterna finns hos Adam av Bremen från 1000-talet och något yngre i Knytlingasagan som avser mitten av 1100-talet men nedtecknades i mitten av 1200-talet. (Jag följer här Anglert 1995 s 59, Hybel och Poulsen 2007 s 117 anger delvis andra siffror; angående Adams siffror för Fyn Porsmose 1981 s 421.) Dessa uppgifter kan jämföras med Anders Andréns sammanställning av antalet danska kyrkor för att skatta en ungefärlig ökning (Andréns 1985 s 72).

	Adam 1000t	Knytlingasagan 1100t	Antal 1300t
Jylland	-	1314*	1343**
Fyn-Lolland-Falster	100	360	290
Själland/Mön	150	411	399

Skåne 300 353+ 524++

-.-

* inkluderande Schleswigs biskopsdöme med 350 socknar ** Inkluderande Sönderjylland med cirka 250 socknar + inkluderande Halland och Bornholm ++ varav Skåne utgjorde 423 enligt Andrén s 72.

I en sammanställning över de skånska kyrkorna, med ett diagram över den sannolika ökningen, menar Anglert att sagornas uppgifter är överskattningar, och han är särskilt tveksam inför Adam av Bremens uppgifter som bara anger Skåne, Själland och Fyn utan närmare precisering (Anglert 164-165.) En annan egendomlighet är minskningen på Fyn vilken kan bero på Kytlingasagans tendens till överskattning.

Dessa siffror har endast ett begränsat bevisvärde som belägg på en ekonomisk expansion. I den mån de är korrekta visar de kristendomens och den kyrkliga organisationens etablering. En slutsats kan vara att detta bekräftar stilhistoriska slutsatser om att sockenbildningen i stort sett var avslutad med 1100-talet. Befolkningsökningen kan naturligtvis ha fortsatt inom socknarna.

Kyrkor som mått på befolkningsmaximum

Att använda sockenkyrkor som befolkningsmätare kan ligga nära till hands, eftersom det uppenbarligen finns någon slags relation mellan antalet socknar och befolkningens storlek. Palm har gjort flera sådana skattningar, men som redan påpekats måste man säkerligen överge Palms tanke på absoluta samband. Skillnaderna i sockenstorlek är helt enkelt för stor, och även om det pågått en omstrukturering, med nedläggning av kyrkor redan under 1200- och början av 1300-talen, kan den inte ha medfört någon slags standardstorlekar på socknarna. Att det finns ett samband mellan kyrkans storlek och antalet hushåll i socknen har visats av t.ex. Mats Anglert för Ystadsområdet (Anglert 1989).

Här skulle man önska att det gjordes en större samlad genomgång för Sverige, där man kunde utnyttja de bevarade medeltida kyrkorna och jämföra dem med det fantastiska och nästan helt outnyttjade materialet i Viennetiondelängderna. De undersökningar som tidigare gjorts av

Viennetiondet har haft egendomliga frågeställningar, och här krävs den en betydande utveckling av källkritik genom utnyttjande av pluralitetsprincipen.

Vad jag här istället skall göra är att gå genom de skattningar av det totala antalet kyrkor i de tre nordiska länderna, för att senare använda detta för relativa befolkningsberäkningar. Antalet kyrkor kan beräknas ungefärligt för höjdpunkten omkring 1350. Här anges endast sockenkyrkor, inte alla de slottskyrkor och andra små privatkyrkor som kan ha funnits. Jag avrundar alla siffror, utom de minsta, till femtiotal för att betona osäkerheten i alla dessa beräkningar.

En serie olika beräkningar av danska kyrkor sammanfattades av Anders Andrén och han anger antalet i det medeltida Danmark, inklusive Skåneland och Sönderjylland, till cirka 2600, närmare bestämt 2580 varav 533 i Skåneland, dvs Skåne-Halland-Blekinge. Därtill kommer 15 kyrkor på Bornholm. (Andrén 1985 s 72, 134 sammanfattar forskningen och Andersson Palm 2001:50 har med annan metod kommit fram till 557 kyrkor i Skåneland. För Skåne har Anglert 1995 gjort en sammanställning av alla olika skattningar, dock ej Andréns, och hamnar på cirka 450.)

Ett särskilt problem är Sönderjylland. För att dessa siffror skall kunna jämföras med befolkningssiffror från 1500-talet, som gäller nuvarande Danmark, bör Sönderjylland räknas bort. Detta omfattar cirka 250 kyrkor varav hälften i nuvarande Danmark. (Christensen 1938 s 20-21, Andrén s 72)

I Norge var antalet kyrkor cirka 1250. Om de av Sverige erövrade provinserna räknas in stiger antalet med över hundra, varav en tredjedel i Jämtland. (Helle 1995: ”vel 1200 kirkene som kom til å stå rundt i det nåværende Norge i løpet av Middelalderen”, varav en fjärdedel byggda i sten. Brink 1990 ger de mera precisa siffrorna 1250 kyrkor varav 275 av sten. Andersson Palm 2001:57 räknar med 128 kyrkor i de norska landskap som Sverige erövrade, varav 42 i Jämtland. Siffran 1000 träkyrkor i socknarna förekommer allmänt t.ex. i Wikipedia ”Stav churches”.)

För Sverige har Andersson Palm har beräknat antalet socknar år 1700, genom att räkna bort socknar som bildats efter medeltiden. Ann-Cathrin Bonnier har angivit antalet socknar enligt medeltida belägg, främst Viennetionde, och når ofta siffror som ligger ungefär en tiondel lägre, även om hon i några fall anger högre siffror. C G Styffe har i sin tur en redovisning som skiljer sig något från båda, men ligger närmast Palm. (Andersson Palm 2001:50, antalet ”socknar” i Sverige fördelade på län, Bonniers 1996 s 183 och Styffe 1911 s 122-123 fördelar dem på stift.

Några jämförande siffror kan anges: Skara stift P 604, S 630, B 575; Västerås stift: P 95, S 80, B 86.) Jag har valt att använda de siffror som Palm presenterar.

Till dessa 1700 socknar som Palm anger kommer också de norska provinserna, varav 42 i Jämtland och 86 i Göteborgs och Bohus län. Av de sistnämnda skall några föras till Sverige eftersom en del av detta län delvis omfattar tillhör Västergötlands landskap. Palm anger som redan nämnts 557 för Skåne-Halland-Blekinge, där Andréen anger en lägre siffra.

Peterspenningen som befolkningsmätare

Peterspenningen som befolkningsmätare har varit omdiskuterad i Sverige och Norge, liksom i andra länder. Utgångspunkten för diskussionen är att skatten betalades per hushåll, och de invändningar som anförts handlar om att variationerna i betalningen gör att inga beräkningar av befolkningen är möjliga.

Skatten har sitt ursprung i England, där den först var en frivillig gåva, men under 1000-talet omvandlades till en skatt. Det är här vi finner de former som sedan blev bestämmande för den nordiska skatten. Varje hushåll betalade en ”pence”, men redan på 1200-talet betalade den engelska kyrkan en fast summa bestämd till 299 mark. Den ökning i betalning som en tillväxande befolkning medförde behöll den lokala kyrkan. Denna skatt, även om den baserades på hushåll, har i England endast sällan använts för befolkningsberäkningar. (Dictionary of the middle ages, Peter’s pence av James Powel; Lexikon des Mittelalters, Peterspfennig; KL Peterspenning). De har haft andra källmaterial av högre kvalitet för befolkningsberäkningar. Peterspenningen infördes också till Norden, Polen, Tyska Ordensstaten samt Ungern.

Till Norden infördes den genom engelsk påverkan, och stadfästes i Norge 1152 och i Sverige 1153. Principerna för utbetalning blev de samma som i England. Från Norge har vi de tidigaste uppgifterna. Där anges i Frostatingslagen, från slutet av 1200-talet, att varje man som ägde minst 3 mark skulle betala 1 penning om året. Steinnes, som skrivit mest utförligt om detta, menar att detta går tillbaka till Peterspenningens införande i Norge och Sverige i mitten av 1100-talet. Vid påvestolen anges också i ett brev från 1192, och igen i ett brev från omkring 1200, att varje hus i Norge och Sverige skulle betala en penning. (Steinnes 1940-42 s 143-45, från mitten av 1300-talet finns en hänvisning till denna regel.). Emellertid kom en skärpning i Borgartings

och Gulatings kristenrett, då det anges att varje man eller kvinna skulle ge en penning varje gång de tog nattvarden. Några år senare finner man åter den gamla bestämmelsen från Frostatingslagen som gällande, och de stadfästes sedan flera gånger fram till början av 1300-talet. (Steinnes 1940-42 s 145-147.) Från slutet av 1300-talet kom nya försök att kräva peterspenning vid nattvarden, men detta ligger utanför den period från vilket vi har redovisade summor.

Grundregeln var således en penning per hushåll. Från Sverige finns en uppgift från 1350 om att det nu bara var Upplands allmoge som betalade en penning per hushåll medan i andra stift betalade de bara en halv penning. (KL Peterspenge, av Carl Strandberg). Denna uppgift har kommit att spela en stor roll i diskussionen, men enligt en annan uppgift från ungefär samma tid betalade Södermanlands hushåll ungefär knappt motsvarande en penning, medan i de delar av Södermanland som vette mot Mälaren betalades något mer. (Norborg 1958 s 188-191) Det kan således vara så att de svenska stiftet för det mesta följt den allmänna regeln.

Norrlandslänen, från Hälsingland och norrut utmed kusten och Jämtland, betalade inte alls. Dessutom har man diskuterat om kanske bara skattebönderna betalade, vilket dock förefaller mindre troligt. Därtill kommer att bara den summa som kom till Påvens kammare redovisades. Stiftet och även lokala präster kunde dra av omkostnader. Dessutom kan restantier från en betalningsomgång till en annan ha spelat in för de förändringar som redovisas. (Norborg 1958 s 188-191 sammanfattar den omfattande svenska diskussionen.)

Erik Lönnroth menade också att slutsiffrorna anpassades för att närma sig jämna tal i ett duodecimalt system. Som bevis anför han de detaljerade siffror som finns för de tre folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland varje år 1333-1350. Betalningarna ligger nästan stilla år för år, på knappt 24; 20 respektive 12 mark. (Lönnroth 1940 s 10-11) I en diskussion, med utgångspunkt från Lönnroths tolkning, påpekar den norske historikern Steinnes att det faktiskt skedde förändringar över tid och att beloppen redovisas detaljerat med ojämna siffror. (Steinnes 1940-42 s 427.) Lönnroths tolkning om det duodecimala är därför mindre trolig, men det kan, liksom i England, funnits en tendens till traditionellt fastställande av en ungefärlig skattenivå, så som sker med alla skatter vilka utbetalas under lång tid. Samtidigt kan det också funnits en möjlighet för påvestolen att förhandla sig till högre summor, som inte direkt hade något samband med befolkningsförändringar.

De första åren då summor redovisas, 1319-1321, betalade inte Gotland men därefter under några år en hög summa (17 mark) för att efter 1332 gå ned till 9 mark per år. Det sannolika är att Gotland inte betalat under åren innan, och kanske inledde sin betalning med restantier.

För de andra områdena stiftens finns en genomgående tendens till ökning från 1320-talet till 1340-talet. Starkast är den i Västerås stift. Ökningen i Västerås är så stor efter 1328 att man kan fundera på om nya områden dragits in i betalningen (t.ex. Dalarna ungefär som Gotland). Men södra Nordsverige var expansivt och förklaringen kan vara en framförhandlad ökning som relaterade till ett större skatteunderlag. Denna tolkning understöds av att antalet kyrkor ökade kraftigt (se ovan). Ett annat expansivt stift var Skara, och även här kan de expansiva delarna i södra Nordsverige, nämligen Värmland, ha spelat en roll.

För perioden efter 1350 tillkommer dessutom problem med att allmogen ville betala i dåliga mynt eller inte ville betala alls. Den administrativa oordningen efter digerdöden kan också ha spelat in (Authen Blom s 552; Myrdal 2003 s 35). Slutligen tillkommer den okända andelen fattiga, som inte betalade under någon period.

Att använda Peterspenningen för att på något enkelt sätt beräkna befolkningens storlek går således inte. Däremot kan siffrorna med viss försiktighet användas tillsammans med andra uppgifter för relativa bedömningar.

Jag har i första hand använt mig av längre tidsserier – för att undvika problemet med restantier – och bara beräknat den relativa förändringen över tid. (Myrdal 2003 s 37-38 för en genomgång av de belägg som finns.) En sådan sammanställning visar att betalningen av peterspenningen någorlunda motsvarar vad man kunde förvänta sig med kunskap om pestepidemierna. Efter 1350 faller betalningen kraftigt, sedan stiger den något för att åter falla efter epidemierna 1360 och 1369.

Erik Lönnroth gjorde ett försök att jämföra peterspenningen vid 1300-talets mitt med den säkert kända fördelningen av hemman 1560 i Sverige inom olika stift, och han fann en märklig överensstämmelse. Lars-Olof Larsson kritiserade honom för att han inte tog hänsyn till att Upplands bönder troligen betalade mer än övriga och inte heller till att norrlandslänen var uteslutna. (Lönnroth 1940 s 20-21, Larsson 1964 s 81.) Om alla andra stift än ärkestiftet betalat en halv penning omkring 1350 följer att det skett dramatiska befolkningsförändringar, till Upplands nackdel, under senmedeltid. Detta är osannolikt och talar för att betalningen varit

någorlunda likformig. Den ofta omtalade halva penningen från andra stift kan således varit en överdrift av ärkestiftet för att själva framstå i bättre dager.

I Sverige betalades klumpsummor för flera år, och beräkningen görs för snitt av dessa år. Under åren 1319-22 varierar betalningen i Sverige mellan 164 och 173 mark, därefter stiger den stegvis: åren 1323-27 till 174 mark per år; åren 1328-32 till 182 mark per år och 199 med Gotland; åren 1333-1350 till 212 mark per år och 221 med Gotland. Man har antagit att denna ökning skulle kunna vara allt för stor, och det är möjligt att delar av ökningen beror på att nya områden dragits in (som Gotland och kanske också delar av Västerås stift). Men även om man räknar bort Gotland, och ökningen i Västerås stift, blir den kvarvarande ökningen cirka 25% från 1320-talets början till 1340-talets mitt. Detta behöver inte dock inte enbart vara orsakat av en snabb befolkningsökning, utan också av en strävan efter att öka redovisningen till påven. Att Magnus Eriksson använde betalning av peterspenningen som ett sätt att få påvligt stöd för sitt övertagande av Skåne (KL Peterspenge), skulle kunna tyda på att sådana faktorer spelat in.

Efter digerdöden redovisas alla stift 1351-52 (utom Gotland) och 1353-56 har dessutom Strängnäs fallit bort, men de andra stift redovisas fortsatt. Fallet är 35-40% i betalning. Palm anger ett större fall, men han har då räknat på det totala antalet och inte tagit hänsyn till att först Gotland och sedan Strängnäs bortfaller. (Palm 2001 s 22-23.)

För Norge redovisas enskilda år för varje biskopsdöme. Därför blir variationen större, och man måste anta att dessa variationer handlar om restantier. (Steinnes 1940-42 s 173-174 han diskuterar och förkastar att man kan ha använt olika myntomräkningar.) Jag har därför räknat ut ett genomsnitt: under perioden 1325-1332 redovisas alla biskopsdömen och den genomsnittliga betalningen per år är 135,5 mark. (Den norska betalningen i förhållande till den svenska åren omkring 1330 kan skattat till cirka 136/180-200 mark med/utom gotland), dvs. Sverige betalade cirka 30-40% mer än Norge.)

Endast för Stavanger och Bergen finns redovisning de följande åren, och i mitten av 1340-talet ligger betalningen från dessa stift på samma nivå som på 1330-talet. Efter 1349-50 kommer ett fall, som är svårt att studera i detalj eftersom många biskopsdömen saknas. Både Bergen och Stavanger redovisar dock nedgångar, men ganska begränsade sådana. Åren 1354-53 redovisas 105 mark per år, dvs. en minskning med 23% jämfört med 1330-talet. Steinnes har med lite andra jämförelseår fått 138,9 mark 1324-26 till 110,6 efter pesten, dvs en nedgång med 19,9%.

(Steinnes 1940-42 s 177). Han förkastar tanken på att förändrade beskattningsprinciper införts efter digerdöden, de kom mycket senare (dvs betalning vid nattvardsgång).

Jämförs sedan de norska och svenska siffrorna innebär detta att den svenska betalningen 1325-32 då alla stift i Norge och Sverige redovisas, låg cirka 30-40% över den norska. För de inte helt överlappande åren 1352-56 ligger de svenska siffrorna 25% över de norska. Huvudorsak till denna skillnad är att nedgången inte var lika stark i Norge direkt efter pesten. Men det kan också tänkas att det funnits en expansion i ej redovisade stift i Norge på 1340-talet (precis som i Sverige), men detta är en osäker tolkning.

Skulle man följa peterspenningen, som är ett av de få beläggen vi har från pestens tid, skulle således pesten ha drabbat hårdare i Sverige än i Norge, vilket är ett resultat som säkerligen förvånar många norska historiker. Det måste då framhållas dels att detta är ett högst osäkert resultat, dels att den senare ödeläggelsen inte är en mätare av pestens slagkraft utan av omfördelningar av befolkningen efter den demografiska nedgången.

För Danmark, slutligen, finns uppgifter om peterspenningen från ungefär samma tid som från Sverige och Norge, men den enda redovisningen av en summa är 73,5 mark från Lunds stift år 1332 (KL Peterspenge). Detta var under Skånes svenska tid, och som redan påpekats hade denna betalning samband med den svenska statens strävan efter en god relation med påvestolen. Lunds stift gav ungefär en tredjedel så mycket som alla de svenska stift under motsvarande år, då de betalade som mest (dvs. inklusive Gotland). Detta är mer än Lunds stifts andel av kyrkorna, men man kan inte dra för stora slutsatser av ett enda års betalning av peterspenningen.

Ytterligare belägg på expansionen från övriga Norden

Expansionen i Norge kan ha startat så tidigt som på 600-talet och varit relativt kraftig redan fram till vikingatid. Det tycks som om en ökad produktion av järn startade här redan på 600- och 700-talen, samtidigt som jordbruket expanderade. (Myhre 2002 s 197; Öye 2004 121). I en berömd karta redovisar Andreas Holmsen den tillväxt han anser sig se mellan ”äldre järnålder” och vikingatid i ett område i Hedemark. Något mer än 20 gårdar kan identifieras under den äldre perioden, men under ”vikingatid” tillkommer ”godt og vel 60” gårdar. (Holmsen 1961 s 104-105, på kartan anges 23 respektive 60 för de olika perioderna). Detta skulle kunna tyda på att delar av Norge redan under

perioden före år 1000 har en kraftig tillväxt, som sedan fortsätter. Jag förutsätter att det finns en omfattande arkeologisk och pollenanalytisk debatt i skrifter som jag inte haft möjlighet att gå genom för denna översikt.

I Norge följde expansionen som regel de trånga dalgångarna allt längre upp. Baserat på ortnamn och även på delning av gårdar, kan ökningen av bebyggelsen skattas till en fördubbling eller eventuellt tredubbling mellan 800-tal och 1200-tal (Öye 2002 försiktigare skattning, djärvare i Öye 2004 s 100). Expansionen var starkast i de östra delarna av den breda södra delen av Norge, det som var landets enda egentliga större skogsområden. Mindre omfattande var vid slättbygden vid kusten den längst i sydväst, troligen för att området tidigare hade uppodlats. (Öye 2002 s 241-245).

Utmed Jyllands sydligaste västkust hade frisiska kolonistörer började dika ut kustområdet redan på 700- och 800-talen. Detta övergick i omfattande utdikningar på 1000- och 1100-talet (Poulsen 2003 s 387). I övriga Jylland pågick en snabb expansion och avskogning under högmedeltiden. I en beskrivning av Jylland, från 1000-talet, talar Adam av Bremen om landet som täckt av skogar. Hundrafemtio år senare talar Saxo om att stora områden, som tidigare varit skogbetäckta, nu har uppodlats. (Carelli 2001 s 74-75) I södra Jylland visar spridningen av kyrkor på tidigare stora skogsområden, som sedan försvunnit. (Poulsen 2003 s 377). Även pollendiagram visar på avskogning av Jylland från 800-talet och fram till 1200-talet (Poulsen 2003, s 384; Hybel & Poulsen 2007, s 12)

På öarna skedde samma utveckling. Ortnamn kan användas som belägg, och sådana med efterledet -torp, som alltså betyder underordnad enhet, har ofta skapats under 900-tal till 1100-tal. I norra Själland kan man tydligt se hur äldre namnformer dominerar vid kusten och i bördiga områden, medan torp-namnen fyller ut det som tidigare varit skog. (Porsmose 1988 s 248; Carelli 2001 s 64.) Samma mönster finner man för övrigt på Jylland, där platser med efterledet -torp fyller upp landet innanför kusterna (Poulsen 2003 s 378).

Få uppskattningar har gjorts av den danska expansionens omfattning, och de talar om en mindre omfattande ökning än i Sverige och Norge. Porsmose antar en cirka 50% ökning mellan 1000 och 1200. (Porsmose 1988 s 235-236.) Detsamma har Poulsen angivit för Sønderjylland, se nedan.

Sammanfattning

Jag börjar med den svenska utvecklingen och kompletterar sedan med den i övriga Norden. Jag tar upp nyodlingens förlopp och dess skattade omfattning.

Nyodlingens förlopp

+800-tal till 900-tal skedde en gradvis ökning av bebyggelsen främst på slättbygder i Skåne eller i Uppland. En öppning av betesmarker i kanten på de stora skogarna inleddes.

+ 1000-1100-tal kom en fortsatt förtätning av slättbygderna. Bebyggelsenamn med efterledet -torp tyder på att avgärda enheter knoppades av, som åtminstone till en början var underordnade. Detta var en expansion inom bygden. Men samtidigt påbörjades en expansionen mot skogsmarkerna i södra, mellersta och norra Sverige.

+ 1200-talet kom en snabb expansion in mot de stora skogsmarkerna. Arrendekontrakt upprättas rörande nyodling, troligen som en del av en allmän övergång till kontraktsbundna relationer i hela samhället. Järnhantering i delar av skogarna – Möre, gränstrakterna i nordvästra Skåne/sydvästra Småland – gynnade expansionen.

+ 1300-talets början hade en fortsatt expansionen in mot kvarvarande skogsmarker där det också började fyllas upp och blir gränskonflikter. Södra Nordsverige kan ha upplevt en stark expansion under första halvan av 1300-talet. Storskaliga nyodlingsföretag igångsattes i Norrland, dit nyodlare skeppades in.

Ökningens storlek

+ I Skåne (och Fyn) fördubblad registrerad aktivitet i byarna under tidig medeltid (1000-1200-tal).

+ I Mälardalen (Uppland, Västmanland, Södermanland och Närke) visar antalet gravplatser och en skattad befolkning att befolkningsökningen från cirka 900-tal till 1300-tal kan ha varit en fördubbling, eller mer. Denna expansion har efter omkring 1000- till 1100-tal främst riktats mot de perifera bygderna. Antalet kyrkor fördubblas i Uppland efter 1250, särskilt i perifera bygder, vilket kan understödja denna tolkning.

+ I skogstrakterna i centrala delar av Småland var ökningen från vikingatid till 1300-tal troligen mer än en fördubbling, och större delen av denna skedde på de tidigare obebyggda skogsmarker. Dessa marker har tillhört de äldre enheterna, och de är från dessa som expansionen dirigerats.

+ Nästan alla källor, pollendiagrammen i Lagerås sammanställningar, antalet daterade bebyggelser, sammanställningar av C14, visar att det skett en långsam ökning fram till omkring år 1000, och därefter en allt snabbare ökning fram till 1200-talet.

Övriga Norden

Eventuellt har den norska expansionen startat tidigare än i Danmark och i Sverige, och kanske senare varit av samma storleksordning som den svenska. Den danska expansionen under perioden 1000-1300 har förmodligen inte varit lika kraftig, vilket innebär att den danska befolkningen vid ingången av perioden varit relativt sett större.

NEDGÅNGEN

Agrarkrisen – forskningens ståndpunkt

På 1960-talet samlades nordiska historiker kring ett gemensamt projekt för att ge ett samlat bidrag till den europeiska diskussionen om senmedeltidens agrarkris. Tyvärr hindrades detta storslagna projekt av att man inte kunde nå fram till gemensamma metoder. De norska historikerna försökte med hjälp av en rad olika källmaterial att rekonstruera en maximal bebyggelse i mitten av 1300-talet. De svenska historikerna valde en källnära metod, som med det spröda medeltida materialet gav en kraftig underregistrering av ödeläggelsen. De danska historikerna låg i sin metod nära de svenska, och de hade dessutom det problemet att en tät bebyggelse med stora byar tenderar att dölja ödeläggelse av enskilda gårdar.

Under senare år har forskningen varit ganska omfattande både i Sverige och i Norge, och ett nytt forskningsläge har skapats. Jag skall här försöka sammanfatta detta. Vad gäller den danska ödeläggelsen skall jag genom en jämförelse med Norge och Sverige försöka skapa en slags ramar för inom vilken storleksordning man kan tänka sig att den danska nedgången har varit. Detta skall givetvis relateras till vad den danska ödegårdsforskningen presenterat.

Norge

Den norska forskningen har, närmast oberörda av diskussionen inom Ödegårdsprojektet, fortsatt den inslagna vägen och förfinat sina metoder ytterligare. Och de har varit framgångsrika. Norge har idag den mest utvecklade ödegårdsforskningen i Norden. Resultaten har senast sammanfattats av Liv Marthisen 1996 och Kåre Lunden 2002. Båda betonar den regionala skillnader och anger ett tjugotal olika ”zoner”, men det är bara Marthisen som redovisar en karta (Marthisen s 147, Lunden talar om 18-19 områden s 17, 28).

Ödegårdsprocenten anges som mängden gårdar cirka 1520 jämfört med toppnivån omkring 1350. Ödegårdsberäkningarna utgår dels från ”namngårdar”, dels från ”gårdsbruk”, där en namngård kan bestå av flera gårdsbruk. Marthisen visar att de nya granskningarna ökat den skattade ödegårdsprocenten, jämfört med Ödegårdsprojektets skattningar. För namngårdar ligger de flesta områden med en ödeläggelse mellan 50-70% och för bruk mellan 60-75%. Dessa tal betecknas som minimala. (Marthisen 1996 s 161, 170) Kåre Lunden har i sin genomgång kunnat inkludera ytterligare några undersökningar, och det totala antalet lokalstudier är nu över åttio. (Lunden s 17 nämns 16 studier i Ödegårdsprojektet och 70 därefter, s 26 nämns 81 studier, och s 408 sammanfattas 70 studier). Ett genomsnitt för de olika jordbrukszonerna är att 60% av namngårdarna var öde 1520, och 63% av gårdsbruken, vilket innebär en viss ökning jämfört med Ödegårdsprojektets skattningar för landsgenomsnittet till 56% för namngårdar och 61-62% för bruksgårdarna. Lunden tillägger att den riktiga ödegårdsprocenten 1520 var högre än de 63% som man nu kunnat visa. (Lunden s 26-28).

Lunden anger också ett par kompletterande källor som ger direkt besked utan att man behöver arbeta med indicier för att beräkna antalet gårdar 1350. En jordebok för Romerike, på Östlandet, visar en ödeläggelse på 54%, som är högre i periferin och lägre i centrum. (Lunden 23-24) Detta kan jämföras med skattningarna av ödeläggelsen 1520 i detta område, som ger en ödeläggelse på i genomsnitt 62% för namngårdarna. En annan källa är några bevarade tiondelängder i delar av södra Norge som visar en minskning i tiondet mellan 1315-1400 med i genomsnitt 57% (Lunden s 53-54, variation mellan 47-67%.) Alla dessa skattningar anger givetvis minimivärden, som alltid i de källor som ger direkt belägg på ödeläggelse (se nedan för Sverige). Detta stödjer de resultat som den norska ödegårdsforskningen visat.

Den detaljerade redovisningen av område för område har jag använt för denna artikels karta över ödeläggelsens regionala fördelning. Tilläggas kan att ingenstans i Norge finns slättområden med låg ödeläggelsekvot, såsom i de övriga nordiska länderna (eller i stora delar av övriga Europa).

Norska historiker har en väl etablerad tradition av att ange befolkningssiffror för 1300-talets mitt, och här finns ett vitt spann av olika beräkningar. Oftast är det ett hypotetiskt antal medlemmar per hushåll som ger avgörande skillnader i bedömningen. Siffrorna varierar mellan som regel mellan 450 000 och 550 000. (Lunden 2002 s 20, 512 000; Öye 2004 s 100, mellan 400 och 530 på 1300t; Helle 1995 s 90, 450 000 om man inkluderar alla provinser, 400 000 i nuvarande Norge; björkvik 35/ 450 000. Benedictow 1993 s 180 anger 350 000 år 1350, och 125 000 år 1450, i detta mycket spekulativa avsnitt ger han sig också på gissningar om Sveriges och Danmarks befolkning som jag lämnar därhän.)

Sverige

Ödegårdsprojektet i Sverige har inte haft lika stor framgång. Dess resultat har allt mer kommit att framstå som kraftiga underdrifter, långt från de verkliga siffrorna för ödeläggelse. Kritiken växte gradvis, men sammanfattades av Lennart Palm och Janken Myrdal i två böcker från början av 2000-talet.

Palms bok består av en tolkning av några befolkningslängder samt ett försök att använda antalet kyrkor. Myrdals bok inriktas på att belägga pestepidemier samt en förnyad genomgång av Ödegårdsprojektets resultat jämfört med en diskussion av jordeböcker och diplom.

Palm använder en förteckning över Halland från cirka 1250 som har spelat en enorm roll för danska befolkningsberäkningar, och en annan förteckning från norra Uppland 1312 som också är mycket omdiskuterad. Han använder också förteckningar från 1365 i Barnekows räkenskaper som gäller delar av Södermanland, markgäldsförteckningar från 1371 för Västmanland, samt en tiondelängd för Vedbo från 1390. Från en senare period använder han exempelvis Erik av Pommerns jordebok från 1413 för olika delar av landet.

Ett annat antagande hos Palm är att socknarna haft omkring hundra hushåll före 1350, och att detta antal har sedan sjunkit. (Palm 2001 s 5-8, där han inför vad han kallar ”hundraregel”).

Han tycks argumentera för att alla socknar haft denna storlek, men detta kan uppenbarligen inte vara fallet med tanke på socknarnas varierande storlek, och dessutom kyrkornas varierande storlek vilket har ett visst samband med antalet hushåll i socknen.

Dessa olika beräkningar sammanfattas sedan till att Palm menar sig kunna fastställa en total nedgång på nära 70% (67%), och han tänker sig en befolkning på 1 100 000 inom nuvarande Sveriges gränser före 1350, eller nära 800 000 inom dåvarande Sveriges gränser. Skåneland beräknas till 250 000, norska landskapen till 43 000 invånare vid denna tid. Invånarantalet inom nuvarande Sveriges gränser sjunker till något mer än 200 000 före 1450. (Palm 2001 s 13, 29).

Myrdals skattning är mera försiktig, och han menar att den totala nedgången i Sverige snarare ligger omkring 40-50% eller något mer. (Myrdal 2003 s 245). Han har i sin text kunnat ta hänsyn till Palms resultat, men också gjort en detaljerad genomgång av Ödegårdsprojektet och den grad av underskattning som dess resultat medförde. Han argumenterar för att man istället för att välja regioner, som ofta har ett mycket svagt källmaterial för en bedömning av områdets bebyggelse, borde ha valt de bästa jordeböckerna för att använda dessa som utgångspunkt för en källkritisk analys. Vadstena klostrets många jordeböcker är de viktigaste, och eftersom de inleds först på 1440-talet, och många gårdar kan ha försvunnit i glömska innan jordeboken tar upp dem, leder de till en viss underskattning. Denna och andra jordeböcker från mitten av 1400-talet visar att ödeläggelsen i ytterområden kunde nå upp till 50-60% och i de centrala slättbygderna till cirka 15-20%. Yngre jordeböckerna från slutet av 1400-talet redovisar en period då tidigare ödegårdar börjat tas upp, och den genomsnittliga ödeläggelsekvoten är då nere på 10-20%. (s 183-189)

Källkritiken utvecklades under Ödegårdsprojektet, särskilt kan Käthe Bååths avhandling nämnas. Denna kritik visade, vilket man dock inte drog de fulla slutsatserna av, att ödegårdar i första hand registreras när de var av ekonomiskt värde. Detta innebar att de ofta registrerades först under den begynnande återuppodlingen, och detta gäller särskilt diplomerna men också en del jordeböcker. (Sammanfattning av denna kritik ,se Myrdal 2003 s 181-182.) Därmed får man både en kraftig underregistrering och en fördröjningseffekt i registreringen.

Vad gäller Palms beräkningar med utgångspunkt från listor över hushåll kräver dessa en rad antaganden, och man vet inte heller säkert principerna för hur dessa längder upprättats. Dessa längder är viktiga, men måste kompletteras med andra källor. De säkraste siffrorna ger längderna från norra Uppland från 1312 där nedgången för enskilda häraderna fram till 1500-talets mitt kan

beräknas till mellan 30-60%. För ett härad i kan nedgången mellan 1312-1413 beräknas till cirka 65%. Detta var dock ett perifert område och inte den centrala slättbygden. (Myrdal s 195-198)

Efter dessa två publikationer har ytterligare några studier kommit. Kulturgeografen Hans Antonsson har gått genom det jämtländska materialet, där det både finns goda skriftliga källor och ett omfattande arkeologiskt material. Han visar att den tidigare skattningen av ödeläggelsens omfattning till 40% troligen är en underskattning och att man snarare bör räkna med 50%. (Antonsson 2004.)

Inom paleoekologisk forskning som använder pollenanalys har man länge haft svårt att identifiera ödeläggelsen, eftersom både indicier och dateringar varit för grova. Per Lagerås har emellertid utvecklat metoderna för att mäta detta genom att dels rensa ut mindre tillförlitliga undersökningar (ofta äldre sådana) och dels renodla beräkningarna så att man kan jämföra tydliga expansionsfaser och regressionsfaser. Han kan då visa en kraftig nedgång under senare delen av 1300-talet och 1400-talet i skogsområdena i sydvästra Sverige. I siffror kan hans sammanfattande tabell beskrivas som expansioner (exp.) och regressioner (reg.): 1000-tal 5 exp., 1100-tal 8 exp., 1200-tal 6 exp., 1300-tal 6 reg., 1400-tal 2 reg., 1500-tal 10 exp. (Lagerås s 89-90.) Sammanlagt undersöks 20 fall, och att några har en odling genom hela perioden är självklart – ödeläggelsen innebar en kraftig nedgång men inte att länderna blev folktomma. Det är dock tveksamt om man från denna undersökning kan räkna fram ödeläggelsens omfattning. Pollenanalysen har svårt att registrera uppgångar/nedgångar av antalet hushåll inom ett område där odling pågår (om det inte rör sig om ensamgårdar).

I ett stort område av södra Nordsverige, från Värmland till Hälsingland, har en del arkeologer och även pollenanalytiker hävdat att det saknas belägg på ödeläggelse. Paleoekologen Marie Emanuelsson menar att södra Nordsverige inte drabbades av agrarkrisen, men hennes dateringar är osäkra och få (Emanuelsson 2001 s 28, jämför ovan om expansionen). Arkeologen Stig Welinder har argumenterat för att de resultat som hans forskargrupp tagit fram visar på att agrarkrisen inte drabbade, men de dateringar han anger för det utgrävda ödesbölet som undersökningen koncentrerades kring tyder på ödeläggelse från senare delen av 1300-talet (Welinder m.fl 2005 s 114 av nio dateringar ligger sju mellan 1320 och 1380 medan två ligger tidigare, men detta tolkas som en ödeläggelse under 1400-1450 vilket då inkluderar den statistiska osäkerheten.)

Ett problem som man inte tagit hänsyn till är att det tydligaste belägget på ödeläggelse i detta område är det totala stoppet för nybyggnader av hus, registrerat genom dendrodatering, som kan beläggas från 1360 till 1450. (Myrdal 1999 s 123) Under en lång period har man inte behövt fälla några träd för att bygga hus, eftersom det funnits ödegårdar där de knuttimrade husen kunde monteras ned och användas. Detta tyder på att hela området drabbats av ödeläggelse, vars storlek man dock inte kan rekonstruera med detta material.

Ett mindre omfattande material, som dock täcker hela Sverige, är kyrkor som daterats med dendrodatering, och visar samma nedgång (se ovan).

Orsaken till att man med pollenanalytiska metoder och arkeologiska belägg inte kunnat påvisa någon ödeläggelse i södra Nordsverige är sannolikt att man inte sammanställt ett tillräckligt stort antal belägg. Även om ödeläggelsen var stor kommer några gårdar att uppvisa kontinuerlig drift. Man har inte heller tagit tillräcklig hänsyn till osäkerheten i dateringarna. Här kan Lagerås undersökning tjäna som en förebild. Det kan dock vara så att södra Nordsverige uppvisar ett delvis annorlunda förlopp, med en sen expansion som fortsätter fram till mitten av 1300-talet, och därefter en förnyad relativt kraftig expansion under slutet av medeltiden. Ett sådant förlopp skulle göra ödeläggelsen svårare att identifiera arkeologiskt, men inte omöjlig.

Detsamma, en utebliven ödeläggelse, tycks också en serie pollenstudier i tyd på. Ett dussin boplatser har undersökts i en nord-sydlig sträckning genom Uppland. (Karlsson, Berntsson och Risberg 2008 s 157, 164). Men författarna till denna studie är medvetna om att förklaringen kan vara att en kortvarig ödeläggelse inte ger tydliga spår. Jag menar också att de borde ha kunnat tydligare hade strukturera resultaten. En analys av det presenterade diagrammet ger som preliminärt resultat att fast odling började i: 2 fall direkt före 1000 2; 6 fall cirka 1000-1300; 1 fall kring mitten av 1400t 1; 4 fall omkring 1500. Variationer runt dessa dateringar är givetvis betydande som i all c-14 analys, men man ser ändå två tydliga expansionsperioder, en under högmedeltid och en omkring 1500. Detta stämmer med vad man kan förvänta sig från andra källor, och dessa två expansionsfaser ligger kring den senmedeltida nedgången.

För Sverige finns bland historikerna inte någon tradition där man försöker gissa befolkningen på medeltiden. Det mest underbyggda försöket har gjorts av Lennart Palm, vilket redovisats ovan.

Danmark och nedgången

För Danmark saknas en modern och kritisk granskning av Ödegårdsprojektets resultat. Den genomgång jag gör här kan inte ersätta en förnyad granskning av det danska materialet, som måste gå ned på primärkällornas nivå. Vad jag skall göra mot slutet av denna artikel är att försöka ringa in den danska nedgången genom en jämförelse med övriga Norden.

Den speciella svårigheten med de danska undersökningarna är att mycket av ödeläggelsen kan döljas i de stora byarna. Erland Porsmose har visat att variationen i bebyggelsen i en by kan variera i en faktor 1:3 utan att det märks, och han menar att detta kan vara orsaken till att nedgången är svår att identifiera. (Porsmose 1994 s 46, där en analys av en enskild by visar att den kan ha haft 20-60 brukare och ändå fungera som och registreras som en by.) Detta problem finner man för övrigt också i andra tätbebyggda områden, som England, där ödeläggelse har identifierats som nedlagda byar. Man får fram en regionalitet men inte ödeläggelsen storlek som måste beläggas på andra sätt. Att en hel by läggs ned eller att en sockenkyrka upphör är det mest extrema resultatet av en befolkningsnedgång. Det vanligaste är att byarna minskar i genomsnittlig storlek, några gårdar läggs öde och kringliggande tar över deras bästa fält.

I (dansk) Historisk tidsskrift publicerade C. A. Christensen år 1964 en artikel som blev vägledande för mycket av forskningen. Den innehöll bland annat en beräkning av Roskilde-biskopens jordebok från 1370, där han kom till resultatet att denna registrerade 2089 enheter (varav 44 huvudgårdar, 75 brytegårdar, 431 gårdsättegårdar/små torp, 196 landbogårdar och 1343 fæstegårdar). Detta jämfördes med 1501 enheter på samma jordar under 1500-talet (egentligen 1470-1614). Den då registrerade nedgången är 28%, och gäller Själland som i huvudsak var en slättbygd. (Christensen 1964 s 277) Denna nedgång är dessutom en minisiffra eftersom nedgången börjat före 1370, och en återhämtning rimligen inletts under senare delen av 1400-talet och in i 1500-talet.

Svend Gissel har kritiserat dessa siffror och menar att gårdsätarna skall jämföras med senare tiders husmän, jordlösa, som således inte registreras i redovisningen för 1500-talet (Gissel 1968 s 275). Detta är en orimlig kritik eftersom vi inte vet något om de jordlösa för 1300-talet. De kan ha varit många, särskilt före 1350, och inte registrerade i jordeböckerna. Gårdsätarna ingick i ett odlingssystem, och hade sina fasta uppgifter, pålagor och inkomster. Vad som jämförs är två olika sätt att organisera gods, och de enheter som fanns inom dessa system.

Senare studier av ödeläggelsen på Själland har, enligt en sammanställning som Svend Gissel gjorde, har visat en kraftig nedläggningen i de norra, mindre bördiga, områdena. (Gissel 1994 s 31)

Att det är en godsomvandling som mäts har framhävts av den senaste undersökningen inom Ödegårdsprojektet, den mycket noggranna undersökning som Erik Ulsig publicerade först 2004. Han ger flera exempel på att det äldre systemet med dess många centralgods med direkt anknutna underlydande enheter ersattes av ett system med jämstora gårdar. Men att de många små gårdarna försvann är en del av en demografisk förändring som banade väg för omstrukturering av godsen.

Ulsigs undersökningen gäller området kring Århus. I en detaljanalys av fyra byar visar han att antalet enheter minskade från 37 år 1315 till 23 senare, och åtminstone för en by avses då mitten av 1400-talet. Detta är en minskning på 38%, och återigen gäller det en slättbygd. (Ulsig 2004 s 80.)

Inom Ödegårdsprojektet gjordes två större danska undersökningar, som publicerades tidigt, den ena rörde norra Själland, den andra ön Falster. För Horns härad i norra Själland är materialet bristfälligt och här registrerades en nedgång mellan 1300 och 1651 på 10%. (Sandnes 1981 Desertation s 82). Då hela 1500-talet och halva 1600-talet ingår kan denna siffra inte användas för att diskutera senmedeltid. Den beaktas inte vidare i min sammanställning.

För Falster är källmaterialet bättre med en total registrering i mitten av 1200-talet av 112 bebyggelseenheter. Mellan 1250-1509 registreras en nedgång på 20-21 enheter enligt nyare undersökningar, medan äldre undersökningar anger 25 enheter. Under samma period anlades också 28 bebyggelser. Det var främst små byar med -torp namn som lades ned, medan större byar inte lades ned (Sandnes 1981 s 84, Gissel 1994 s 28, jämför Christensen 1938 s 36).

Nedläggningarna kan antas ha skett under 1350-1450 medan anläggandet av de nya byarna troligen skett före 1350 eller efter 1450. Nedläggningen av byar har således varit mindre än 18%, eftersom man måste jämföra 112 enheter + ett okänt antal av de 28 nya byarna med de nedlagda byarna. Att det sannolikt var små byar som lades ned tenderar att minska nedläggelsens omfattning. Ändå måste man betrakta en nedgång på en femtedel som ett minimum eftersom man endast registrerat nedläggning av byar, vilket som redan nämnts tenderar att dölja en stor del av den verkliga bebyggelsenedgången.

Ytterligare en undersökning men utanför ödegårdsprojektet, gjordes av Erland Porsmose för Fyn, där han gick genom samtliga belägg på ödeläggelse, och menade att detta tydde på en nedgång med omkring en femtedel av gårdarna i slutet av 1300-talet. (Porsmose 1981 s 418-420). Kustzonen var den enda expansiva. (Porsmose 1981 414, 420)

En motsvarande genomgång av alla danska brev rörande jordöverlåtelse, som C A Christensen publicerade 1964 (och Erik Ulsig hänvisat till flera gånger) visar att i början av 1400-talet är en fjärdedel av gårdarna som nämns öde, dessförinnan mindre. (Christensen 1964, och t.ex. Ulsig 2004 s 113).

För båda dessa undersökningar, av Porsmose och Christensen, skulle man kunna anföra den källkritiska diskussion som förts i Sverige, om att ödegårdar nämns först när de är av ekonomiskt värde. Detta innebär att de underregistreras i breven, och dessutom finns en försening, men det är när det gäller sådana frågor som en förnyad källkritisk genomgång av det danska materialet behövs.

Alla dessa undersökningar rör de bördiga slättbygderna, dit människor har flyttat efter befolkningsnedgången när många av gårdarna blev lediga. Ändå är de registrerade nedgångarna minst 20%. Med nedläggningen av de minsta gårdarna har den genomsnittliga gårdsstorleken ökat, och odlingsarealen således inte minskat i samma takt. Men det jag här diskuterar är bebyggelsen som är direkt relaterad till befolkningen. Att odlingsarealen per gård ökar kan tas ut i ökad avsaluproduktion eller ökad levnadsstandard.

För övriga delar av landet är de undersökningar som baseras på skriftligt material mindre omfattande, eller svårtolkade. För Slesvigbiskopens gods registreras en nedgång i inkomsterna till en fjärdedel, från 8000 mark till 2000, mellan tiden före 1350 och 1400-talets mitt. (Christensens 1960; Poulsen 2003 s 529 och Gregersen 1988 s 339 om att den äldre inkomsten kan gå tillbaka till omkring 1300 eller eventuellt ännu tidigare.) En huvuddel av denna nedgång berodde dock på att avraden minskat, men även antalet gårdar minskade.

Christensen beräknar att mer än en tiondel av minskningen i avrad för Slesvigbiskopen beror på översvämningsskatastroferna i sydvästra Jylland i slutet av 1300-talet, främst stormfloden 1362. I denna utplånades 30 socknar i ett slag, och fram till 1437 dränktes 44 kyrkor av havet eftersom man inte hade tillräckligt med folk för att reparera vallarna. (Poulsen 2003, s 496-500.) Emellertid kan man visa att nya utdickningsföretag startade i slutet av 1300-talet som troligen syftade till att återerövra en del av det förlorade. Katastrofen har delvis uppvägts men inte helt

och sedan har en stagnation följt. Efter mitten av 1400-talet kom sedan en expansion med stora utdikningsföretag i marskområdena sydvästra Jylland. (Poulsen 2008 s 167).

Sammanfattningsvis har den danska forskningen kunnat bestämma ödeläggelse på slättbygderna till minst en femtedel, vilket säkerligen är en underskattning. Endast enstaka gånger, och utan att dra konsekvenserna, har man diskuterat problemen med den underregistrering som de stora byarna medför.

Vad gäller befolkningens storlek är inte heller danska historiker särskilt angelägna om att sätta sitt rykte på spel genom att gissa kring detta. En som vågat är Nils Hybel, som dock anger ett så högt tal att man undrar om han verkligen tänkt på konsekvenserna. Han anger 2 miljoner år 1315 (Hybel och Poulsen s 385). Om man från denna siffra skall ned den danska befolkningen till strax över en halv miljon ett halvtannat århundrade senare skulle innebära en total nedgång som är större än den norska.

En mera genomarbetad jämförelse har presenterats av Bjørn Poulsen, som gjort en skattning av antalet gårdar för Sønderjylland från vikingatid till reformationen. Poulsen ger följande sekvens: år 1000, 10 000 gårdar; 1200-1300-tal, 15 000 gårdar; 1350-1450, 11600 gårdar; 1524 14500 gårdar. Detta skulle innebära en ökning under högmedeltid med 50%, en minskning efter krisen med cirka 20-25%, och en ökning under senare delen av 1400-talet som återhämtade nästan allt som förlorats under krisen. (Poulsen 2003 s 713.)

Ödekyrkor

I den danska forskningen har ödelagda kyrkor spelat en stor roll, ända sedan 1930-talet då A E Christensen uppmärksammade befolkningsnedgången under senmedeltid. För delar av Jyllands inland är antalet nedlagda kyrkor så stort att det tyder på en omfattande ödeläggelse.

I ett område i det inre av södra Jylland (ungefär mellan städerna Kolding och Esbjerg) utgjorde de nedlagda kyrkorna under senmedeltiden så mycket som omkring en tredjedel, och i andra områden kunde de nå upp till en tiondel, exempelvis norra Jylland nordost om Århus. Öarna hade betydligt lägre tal. (Den modernaste kartan över nedlagda kyrkor under senmedeltid på Jylland i Ulsig 2004 s 82, den skiljer sig dock inte mycket från den som publicerades av Christensen 1938 s 16, även hos t.ex. Porsmose 1994 s 43, jämför Gissel 1994 s 31. I Christensen

1938 s 21 finns en karta över alla medeltida kyrkor, en nyare karta hos Wienberg 1986 s 218. Om Fyn se Porsmose 1981 s 421 som nämner 9 nedlagda av 178 före 1682, dvs bara 5%.) Ett talande belägg anförs av Christensen. Kung Valdemar använde år 1357 sten från 11 nedlagda kyrkor för att bygga borgar. (Christensen 1938 s 41.)

För Sverige finns inte motsvarande stora genomgångar. Palm ger en preliminär karta som visar relativt stor nedläggning av medeltida socknar i Västergötland, Bohuslän och Dalsland, områden från vilka det skriftliga materialet är mycket begränsat. (Palm s 39, antalet är knappt 20 och hälften i de mest tätbebyggda områdena.) Sammanlagt är inte mer än cirka 5% av kyrkorna i området ödelagda under medeltiden, och här krävs mera omfattande studier innan slutsatser kan dras.

Att använda nedlagda sockenkyrkor som belägg ställer stora källkritiska problem. Det främsta är att administrativa förändringar kunde medföra förändringar. År 1234 gav påven tillstånd till biskopen i Skara tillstånd att lägga ned kyrkor med för små inkomster. (Bonnier 1996 s 183; Lundahl 1961 s 13). Uppenbarligen hade det skett en överetablering, och några av de ödelagda kyrkorna som nyss nämndes kan alltså tillhöra perioden före 1350. Christenson påpekar att redan på 1320-talet finns nedlagda kyrkor på södra Jylland (Christenson 1938 s 40.) Erik Ulsig framför som ett argument mot att använda ödekyrkor att nedläggningarna fortsatte under 1500-talet i Danmark, trots befolkningsökning, av administrativa skäl (2004 s 84) För övrigt medförde reformationen över hela Norden en omstrukturering som måste särskiljas från den medeltida utvecklingen.

Även med hänsyn till dessa källkritiska överväganden är nedläggningen av kyrkor i det inre av Jylland påfallande, och senmedeltiden måste ha medfört en kraftig avfolkning av dessa hedmarker.

Återuppodlingen

Ett sista avsnitt före den sammanfattande trianguleringen skall handla om återuppodlingen under senare delen av 1400-talet. Jag skall här vara mera kortfattad och bara antyda huvudtendenser.

I Sverige finns flera olika tecken på att återuppodlingen varit kraftig. Ett av de tydligaste är att ödegårdskvoten i utförliga jordeböcker sjunkit till omkring 10% mot slutet av 1400-talet. Ett annat är den omfattande byggenskapen i stora delar av landet: i södra Nordsverige visar de dendrodaterade husen en kraftig ökning av byggenskapen från 1460-talet, och i Nordsverige, norra Uppland (och inte minst i Finland) visar kyrkobyggandet på en kraftig expansion under sent 1400-tal. I de nordligaste områden (liksom i Finland) skedde till och med administrativa förändringar så att nya socknar bildades. Dessutom ökar antalet konkreta belägg på nyodling eller återuppodling markant. (Palm s 39 om nedlagda socknar, allmän Myrdal 2003 s 189-193, i övrigt se referenserna ovan).

I Norge har det hävdats att återuppodlingen inte kommer igång förrän på 1500-talet (Lunden 2002 s 120, och för Jämtland se Salvesen) I Norge är kustområdena de minst drabbade, även om man inte kan tala om expansion (Marthisen s 167-169). Lunden är dock tveksam till om detta skall tolkas som ökad vikt för fisket, men bygger sina resonemang på jämförelser med prisutveckling, vilket är ett svagt belägg för avsaknad av produktionsomläggning. (Lunden 2002 s 66, 74-75)

Samma mönster med expansion utanför jordbruksbygden har Porsmose visat för kustområdet i Fyn, där en viss expansion kan beläggas jämfört med inlandets tillbakagång. (Porsmose 1981 s 414). Ett annat indicium är de kyrkovälvningar som gjordes i danska kyrkor (liksom i de skånska och uppländska). Jes Wieberg har visat att dessa skedde på i stort sett hela Själland och Fyn samt området kring Århus, medan däremot nästan hela Jylland lämnades utanför denna kyrkoomvandling. Detta understryker att stora delar av Jylland förlorade kraftigt i ekonomisk bärkraft, medan slättbygderna återhämtade sig bättre (Wieberg 1986 s 218, 222).

Min tolkning är att den senmedeltida expansionen är starkast i Sverige, och att den utmärks av en diversifiering av produktionen – en gradvis större marknadsintegration. Bergslagen har, liksom för övrigt städerna, klarat sig tämligen väl efter nedgången i slutet av 1300-talet. Även i Danmark förekommer en viss återhämtning. Norge expanderar snabbt från 1500-talet, och jag sätter därför ett frågetecken för att det inte skett någon återhämtning under 1400-talet. Finland har lämnats utanför denna genomgång, men där sker en snabb återhämtning, så snabb att de finska historikerna ännu inte tagit till sig att också detta land säkerligen drabbats av pesten och en demografisk nedgång.

Befolkningsmängden på 1600-talet

En viktig hållpunkt för beräkningarna är befolkningsmängden på 1600-talet, då vi får de första säkra siffrorna. Under hela 1900-talet har ett antal olika befolkningsberäkningar figurerat för de nordiska länderna, men man börjar nu närma sig en konsensus.

För 1600-talets mitt finns allmänt accepterade siffror för Norge och Danmark. I Norge inom nuvarande gränser år 1665 bodde cirka 440 000 människor (Norsk historisk atlas 1980 s 217, och i många andra verk, t.ex. Sogner 1996 s 47). I Danmark finns idag en motsvarande enighet. Inom landets nuvarande gränser (utom Sönderjylland) bodde det 608 000 år 1645 (Ladewig Petersen 1980 s 46-47, konfirmerat av Johansen 2002 s 23). För Sverige finns en enighet för slutet av 1600-talet men för början av 1600-talet finns två skolor, dels Palm som argumenterar för ett lågt tal, 630 000 inom dåvarande Sverige (Palm 2000, s 49, 94), medan andra (t.ex. Edvinsson under publicering) argumenterar för ett högre tal, 820 000 år 1620. Skillnaden ligger i att Palm räknar med en lika hög ökningstakt under 1600-talet som under 1500-talet, medan andra anser att ökningstakten varit högre under 1500-talet. Här kommer jag att ansluta mig till den högre siffran.

Nästa fråga handlar om de provinser som bytte land, från Danmark och Norge till Sverige. För det nuvarande sydsvenska området, tidigare östra Danmark, ”Skåneland” omfattande Halland, Skåne och Blekinge beräknade Ladewig Peterson invånarantalet till 217 000 år 1645. I sin stora genomgång av den svenska befolkningshistorien har Palm angivit till 0,21% av befolkningen inom Sveriges nuvarande gränser år 1620, vilket innebär 180 000 med hans lägre totalsiffra. För enbart Skåne har Bengtsson och Oeppen beräknat ett konstant antal på omkring 150 000 från mitten av 1600-talet till slutet av 1500-talet.

För de norska provinserna antas att omkring en tiondel av hela landet befolkning bodde i de förlorade provinserna, vilket skulle ge en totalbefolkning på cirka 45 000 mer år 1645. Enligt Palm utgjorde Bohuslän med Göteborg 4% (varav en del socknar i det nyskapade landskapet tillhörde Västergötland) och Jämtland med Härjedalen 1,5%, vilket med Palms lägre skattning år 1620 ger ungefär 45 000 år 1620 i dessa områden.

Jämförelse mellan de tre länderna

I den triangulering som jag nu nått fram till skall följande hållpunkter används: 1/ befolkningen i mitten av 1600-talet, 2/ antalet kyrkor som ett mått på de relativa förhållandena i mitten av 1300-talet, 3/ den tämligen säkra nedgången i Norge. Därtill kommer en skattning av när ökningen börjar och vilken takt den har haft under slutet av medeltiden och 1500-talet. Dessa siffror skall jämföras med sådana som baserar sig på andra material, som lokala skattelängder.

Antalet kyrkor har avrundats till jämt 50-tal. För Danmark inkluderas inte Sönderjylland (jag har avstått för att fördela kyrkorna mellan nuvarande Danmark och Tyskland). Antalet kyrkor i Danmark är enligt beräkningen nedan cirka 2 350. (Inkluderas den danska delen av Sönderjylland skulle detta ökas med cirka 100, men detta är som sagt en osäker siffra.) För Norge inkluderas Bohuslän, men inte Jämtland för att underlätta jämförelsen med peterspenningen – Jämtland tillhörde ju svenska ärkestiftet. Antalet sätts därför till cirka 1350 kyrkor. För Sverige öka antalet, av samma skäl, till cirka 1750 kyrkor.

Om Norge således används som bas skulle Sverige ha en mängd kyrkor som var cirka 30% fler. Peterspenningen omkring 1330 var cirka 30-40% större från de svenska stiftet, men i början av 1350-talet 25% högre. För åren omkring 1330 kan även den enda registrerade leveransen av Peterspenning från Skåne inkluderas, och den ligger på samma nivå per kyrka som för Sverige, dvs. högre än för Norge.

Ödeläggelsen i Norge anses som den bäst klarlagda i Norden, dels på grund av att ensamgårdar gör det lättare att identifiera ödeläggelse, dels på grund av att den norska forskningen varit mera effektiv än i de andra båda länderna. Den norska forskningen anger en ödeläggelsekvot på 70%, men jag skall (försiktigtvis) räkna med en nedgång på två tredjedelar 1350-1450. I Norge byggdes inte några nya kyrkor och inga städer grundades men jag räknar ändå med en viss återhämtning.

Norge år 1350 bildar alltså utgångspunkten. Olika skattningar för Norge inom nuvarande gränser rör sig mellan 400 000 och 530 000 i mitten av 1300-talet (Öye 2004 s 100, lägre siffran Helle 1995 s 90, högre siffran Lunden 2002 s 20). Därtill skall läggas de förlorade provinserna. Jag antar en befolkningmängd år 1350 på 500 000 för nuvarande Norge, och 550 000 med de förlorade provinserna (varav huvuddelen i Bohuslän). Antalet invånare per socken blir då cirka 400 i mitten av 1300-talet. Om man antar samma invånarantal per socken för de båda andra

länderna får man följande siffror: Sverige 700 000, Danmark 950 000 i mitten av 1300-talet. Man skulle kunna anta högre siffror för de båda sydliga länderna, med hänsyn till att deras socknar var rikare och hade råd med stenkyrkor, men varje höjning av antalet omkring 1350 medför också att nedgången måste antas ha varit större.

Nedgångens storlek i Sverige och i Danmark sätts till omkring 40%. För Sverige kan denna nivå anses vara tämligen väl säkerställd. Den kan ha varit högre, men då måste man också anta en högre befolkningsmängd år 1350. Danmark har de osäkraste siffrorna för ödeläggelsen, men om nedgången varit mindre än 40% måste man antingen anta en lägre befolkning 1350 eller en nästan utebliven ökning under senmedeltid och 1500-tal. Att anta att ödeläggelsen i Danmark, med dess gods jordbruksmarker, skulle varit högre än i Sverige förefaller mindre troligt. Alltså har jag stannat för 40% för båda länderna.

Ökningstakten under slutet av 1400-talet kan antas ha varit högre i Sverige än i Danmark, med hänsyn till att den senare var högre. För Norge finns indicier på att senmedeltiden inte var någon period av återhämtning, men ökningstakten under 1500-talet in i 1600-talet var hög. Jag antar därför att denna startat redan på 1400-talet.

En första och allt för detaljerad skattning kan göras, med avkortning ned till jämna tiotusental. En rimlighetsberäkning är att jämföra med den årliga procentuella ökningstakten som dessa siffror ger.

Befolkningsutvecklingen inom de tre ländernas medeltida gränser

	Sverige	Danmark	Norge
1350	700	950	550
1450	400	570	190
1500	470	600	210
1650	900	800	440

Procentuell årlig minskning/ökning med hänsyn till ovanstående siffror

	Sverige	Danmark	Norge
1350-1450	-0,5	-0,5	-1,1
1450-1500	0,3	0,1	0,2
1500-1600	0,6		
1600-1650	0,3		
1500-1650		0,2	0,5

För att siffrorna skall bli ”citeringsbara” måste avrundningen göras till jämna femtiotusental, annars markerar avrundningen till tiotusental en icke-befintlig säkerhet i beräkningarna. I själva verket måste man för varje siffra ange en osäkerhet på omkring en tiondel uppåt och nedåt – men med den kommentaren att varje förändring av siffrorna också påverkar hur man värderar de olika det genomsnittliga antalet människor per kyrka, nedgångens storlek, etc.

Befolkningsutvecklingen inom de tre länderna, med en försiktigare avrundning till ämna femtiotusental

	Sverige	Danmark	Norge
1350	700	950	550
1450	400	550	200
1500	450	600	200

Nackdelen med denna avrundning är att en eventuell expansion i Norge under senmedeltiden försvinner medan en dansk expansion kanske överskattas – men detta är å andra sidan sådant som vi vet mycket lite om.

Man måste framhålla nedgången under dessa långa perioder *inte i första hand beror på lokalt större dödlighet utan på stora befolkningsomflyttningar*, vilka har följt efter den demografiska katastrofen. Man kan således mycket väl tänka sig att ett område drabbas mindre av pesten (t.ex. någon perifer trakt) men ändå i källorna framstår som helt övergiven därför att människorna senare har givit sig av. Peterspenningen tyder således på en mindre nedgång direkt efter pesten i Norge än i Sverige, och även om detta är osäkra siffror skulle de mycket väl kunna

stämman utan att detta påverkar tolkningen av att ödeläggelsen senare blev mycket större i Norge än i Sverige.

Siffrorna ovan ger således *inte någon ledtråd till dödlighetens storlek under pestepidemierna*. De långa tidsperioder vi här talar om låter en rad andra faktorer spela in, som familjebildning, krigsföretag, ekonomiska konjunkturen, etc. Pestepidemierna har i Sverige minskat befolkningen till ungefär hälften, vilket man kan sluta sig till av både av Peterspenningen och av andra källor (Myrdal 2003). Det har skett en viss återhämtning under slutet av 1300-talet, och nya pestepidemier har slagit till omkring 1410-1420. Den första kraftiga nedgången har således helt tillfälligt antagligen tagit ned mängden invånare lägre än vad jag här beräknat som ”bebyggelseminimum” omkring 1450.

Den svenska bebyggelse- och befolkningsminskningen 1350-1450 ligger i underkanten av vad jag tidigare antagit och mycket under vad Lennart Palm antagit (se ovan). En fördjupad studie av Vadstena klostrets jordeböcker skulle kunna ge ytterligare underlag (en sådan studie görs nu av Alf Ericsson), samt givetvis också fortsatta arkeologiska och pollenanalytiska studier. En ödeläggelse på cirka 40% ligger dock helt inom det normala för europeisk senmedeltid.

Den danska nedgången jag här har antagit är kraftigare än vad de flesta danska historiker antagit. Skall man ändra dessa siffror krävs dock ganska betydande ingripanden i tabellen. Man måste exempelvis anta att danska socknar hade mycket lägre befolkning i genomsnitt än i övriga Norden och att det inte skedde någon återhämtning alls i Danmark under senare delen av 1400-talet för att komma ned i en minskning på omkring 25-30%. Detta betraktar jag som en orealistisk miniminivå.

Vid närmare betraktande är en nedgång på omkring 40% inte alls orimlig för Danmark som helhet. De danska undersökningarna rörande ödegårdar har främst rört slättbygderna och visat att man haft minst 20% ödeläggelse i dessa områden. På hedmarkerna har det, att döma av de ödelagda kyrkorna i vissa områden och den uteblivna satsningen på kyrkor under 1400-talet i större delen av Jylland, skett en massiv demografisk försvagning på denna halvö.

Sammanfattningsvis kan man genom denna metod, där de tre länderna ställs mot varandra i en relativ beräkning, komma fram till att en nedgång på två tredjedelar i Norge motsvaras av nedgångar i Sverige och Danmark på två femtedelar. Skillnaderna beror troligen på att många lämnat Norge, men en sådan eventuell utvandring är svår att belägga direkt i källorna. Den behöver inte heller varit dramatisk utan kan ha varit nästan omärkligt, stegvis pågående.

Vänder man sig bakåt till år 1000 kan en norsk framryckning ha varit snabbare än i övriga Norden, men här behövs fler jämförande arkeologiska undersökningar innan säkra slutsatser kan dras. Självklart blir siffrorna osäkrare ju längre ned i tiden man kommer. Att befolkningen i Norden åtminstone har fördubblats och sannolikt ökat mer är ett säkerställt antagande.

Litteratur

Under arbete